

Leszek Bednarczuk

Akademia Polonijna w Częstochowie
gwarydzis@amu.edu.pl*

Językowe pogranicza polszczyzny

Abstrakt:

WPROWADZENIE

A. POGRANICZE PÓLNOCNO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

I. KALENDARIUM WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)

II. WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA WKL

III. JĘZYK LITEWSKI

IV. JĘZYK BIAŁORUSKI

V. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH WKL

VI. CECHY WSPÓLNE PÓLNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

VII. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PÓLNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. Wileńszczyzna, 2. Kowieńszczyzna, 3. Suwalszczyzna, 4. Podlasie – Grodzieńszczyzna, 5. Polesie,

6. Nowogródzczyzna, 7. Mińsk – Bobrujsk, 8. Mohylew – Witebsk – Połock, 9. Smoleńsk,

10. Inflanty – Łotwa

VIII. UWAGI KOŃCOWE

B. POGRANICZE POŁUDNIOWO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

I. KALENDARIUM KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH

II. INNOWACJE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

1. Nazwa *Ukraina*, *Ukrainiec*, 2. Związki językowe ukraińsko-białoruskie, 3. Dialekty ukraińskie

a południowo-wschodnia polszczyzna

III. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH RUSKICH RZECZYPOSPOLITEJ

IV. CECHY WSPÓLNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

V. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. Ruś Czerwona, 2. Wołyń, 3. Podole – Huculszczyzna, 4. Podnieprze, 5. Bukowina – Mołdawia

VI. UWAGI KOŃCOWE

C. POGRANICZE POŁUDNIOWE

0. UWAGI WSTĘPNE

I. DOLNY I GÓRNY ŚLĄSK

II. CIESZYŃSKIE – JABŁONKOWSKIE – CZADECKIE

III. MAŁOPOLSKA POŁUDNIOWA

1. Żywieckie – Orawa, 2. Podhale, 3. Spisz – Pieniny – Gorce, 4. Muszyna – Tylicz, 5. Sądecczyzna,

* Na życzenie Autora podajemy adres mailowy Redakcji; podobnie na życzenie Autora abstrakt polski ma postać spisu treści. Redakcja uznała, że ułatwi to Czytelnikowi orientację w tym dość obszernym tekście.

6. Podkarpacie
 IV. NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWACKIE
 V. UWAGI KOŃCOWE
 Bibliografia, Wykaz skrótów

Słowa kluczowe: interferencja, kresy, pogranicza, peryferie, substrat

Abstract: The border areas of the Polish language.

A. The North-Eastern border

The Grand Duchy of Lithuania (GDL) was a multiethnic and multinational state. Apart from Lithuanians, who had built the State and given it its name, the GDL was populated by the East Slavic tribes of Kriviči, Dregoviči and Radimiči gave rise to the Belarusian nation and language. After the Union of Lublin (1569), the Grand Duchy saw the spread of Polish language and culture. Cultural Polishization of the Lithuanian and Belarusian nobility, burghers and clergy after the Union of Lublin (1569), and a population influx from Poland, resulted in the rise of a local variant of the Polish language, attested also in administrative texts and literary output. We can distinguish the following Polish regiolects in the territory of the GDL, where one finds common features attributable to the influence of the Lithuanian Belarusian. (1) Wilno / Vilnius and its region, (2) Kowno / Kaunas and Lauda region, (3) Suwałki / Suwałkai, (4) Podlasie – Grodno, (5) Polesie, (6) Nowogródek, (7) Minsk – Bobrujsk, (8) Mohylew – Witebsk, (9) Smolensk, (10) Inflants (Latgalia).

B. The South-Eastern border

Starting from Porphyrogenetos, historical sources document the contacts of Lendians / Lachs / Poles with Ruthenians, the ancestors of the Ukrainians (instances of displacement and of settlement-related expansion), which is attested by the mutual borrowings and the Polish-Ruthenian **grapholect** in the 14th–16th century, and after the Union of Lublin – the Polish settlements in the Ukrainian lands of the Rzeczpospolita. A mark of the Mazowsze settlements, which date back to the Middle Ages, is represented by the term Mazurzy that is used to refer to the residents of peasant villages (even though the majority of their dialectal features and the historical data indicate the Małopolska region), whereas the language and the customs of the villages of noblemen is more closely related to the general Polish language. Both the former and the latter manifest Ukrainian influence, which apart from borrowings and calques preserves archaic terms. Apart from common features, the South-East borderland dialects manifest a territorial variety: (1) The Polishisation of Red Ruthenia, especially of cities (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), began already in the Middle Ages. (2) In the 16th–17th century the Polish language expanded in Volhynia, (3) in Podolia, (4) in Kiev and in the Dnieper region, and (5) in the 18th–19th century – in Bukovina and Moldova. An indirect testimony of Polish settlement is furnished by the network of Roman Catholic parishes i.e. the „polska (laska) wiara”.

C. The Southern border

On the grounds of the studies conducted hitherto, the people inhabiting Silesia and Southern Poland may be divided into the following linguistic and settlement groups:

1. The Pre-Polish Group, dating back to the Slav colonisation of the Sudetes and Western Carpathians, with Lechitic ethnolects which gradually split up into the dialects of Southern Poland and the North Moravian and Slovak dialect.
2. The Peripheral Old Polish Group, dating back to the Silesian, Vistulian and Lendzan tribal domain and Early Piastian times. The dialects of the southern borderland, isolated off from the Polish linguistic area in the period preceding the emergence of „mazurzenie” may be regarded as its vestiges. Linguistic traits going back to this group and extant in the Nowy Sącz region include certain archaisms in the local speech of Muszyna and Tylicz and marginally in the neighbouring places (Piwniczna and Rymanów in East).
3. The Pre-Góralian Group, which split away from the rest of the Southern Polish dialects reaching the Spisz region through the Valley of the Dunajec and Poprad, where it encountered the Slovak population and German colonists at a time before the Wallachian colonisation. From there it moved on into the Podhale, where there are numerous archaisms still extant today, of those which originally spanned the entire Górale highland region, including the Dunajec Valleys.
4. The Lachy Group, between Wadowice and Nowy Sącz. It has preserved a number of archaisms not met in other dialects, which some of its innovations shared with other Lachy dialects reached the Spisz

area and Southern Polish lowlands, across which the last wave of colonists reached the Nowy Sącz region, moving up the Valleys of the Dunajec.

Keywords: border, interference, periphery, substrate

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest próba całościowego spojrzenia na język polski na pograniczu wschodnim i południowym ziem dawnej Rzeczypospolitej w formie przeglądu i charakterystyki jego odmianek geograficznych, pewnych osobliwości gramatycznych i słownikowych oraz świadectw pisanych i literackich, m.in. twórczości Adama Mickiewicza, Władysława Syrokomli, Elizy Orzeszkowej, Aleksandra Fredry oraz Wincenciego Pola, który wprowadził do kultury polskiej termin KRESY. Pierwotnie odnosił się on do strażnic wojskowych na południowo-wschodnim pograniczu I RP, później województw wschodnich II RP, a dziś *polszczyzną kresową* określa się polskie gwary wiejskie i miejskie na obszarze Litwy, Łotwy, Białorusi, Ukrainy i Rumunii. Rządziej mówi się o kresach południowych, gdzie na pograniczu z językiem czeskim, słowackim i łemkowsko-rusińskim ukształtowały się polskie gwary południowego Śląska, Małopolski i Podkarpacia, wykazujące pewne cechy języków południowych sąsiadów.

Dlatego wolę posługiwać się terminem *pogranicza polszczyzny*, tym bardziej że słowo KRESY u naszych wschodnich sąsiadów może budzić uczucia mieszane. Natomiast na zachodzie i północy ziem polskich w czasach historycznych nie było ani kresów, ani pograniczy polszczyzny z innymi językami słowiańskim, lecz wyraźna granica z niemieczyną. Ta ostatnia oddziaływała oczywiście w różny sposób (pewne cechy artykulacyjne, kalki składniowe, zapożyczenia) na dialekty Śląska, Wielkopolski, Kaszub, Warmii i Mazur, ale nie narusza to w niczym ich etnicznie polskiego charakteru, a określanie niektórych z nich jako *języki regionalne* z punktu widzenia systemu języka, jest naukowym nieporozumieniem.

Artykuł ten stanowi podsumowanie i dopełnienie moich zainteresowań polszczyzną wileńską, którą posługiwałem się w latach dziecińczych, spędzonych nad jeziorem Narocz, ale po roku 1945 szybko zatraciłem jej cechy artykulacyjne i osobliwości leksykalne. W czasie studiów polonistycznych na WSP w Krakowie napisałem w 1955 roku rozprawkę o języku «*Ballad i romansów*» w *stulecie śmierci Adama Mickiewicza* (nie-drukowaną). Po latach przygotowałem z okazji jubileuszu profesora Jana Safarewicza artykuł *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny* (Bednarczuk 1974), a później serię kilkudziesięciu tekstów zebranych w tomie *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Bednarczuk 2010), a w skróconej wersji w języku białoruskim (Bednarczuk 2014). Z okazji kontaktów koleżeńskich ze śp. doc. Janem Zaleskim zainteresowałem się językiem Aleksandra Fredry i polszczyzną lwowska, a później w pracy na WSP w Rzeszowie i PWSZ w Sanoku – językiem polskim na Ukrainie i Bukowinie (dzięki ówczesnej studentce, dziś prof. Helenie Krasowskiej). Natomiast gwarę sądecką i inne góralskie poznałem dzięki mojemu profesorowi gimnazjalnemu – Eugeniuszowi Pawłowskiemu. Kontakty naukowe z dialektem śląskim zaczęły się od kilku wycieczek dialektologicznych z doc. Alfredem Zarębą do Starych Siólkowic koło Opo-

la (1958), a potem przez dorywczą pracę na Uniwersytecie Śląskim. Z językiem czeskim i słowackim zapoznałem się w czasie studiów slawistycznych na Uniwersytecie Jagiellońskim pod kierunkiem profesorów Tadeusza Lehra-Spławińskiego i Franciszka Sławskiego.

Omówione tu dawne i współczesne świadectwa polskości na pograniczu wschodnim i południowym nie wyczerpują całości wchodzącej w rachubę problematyki badawczej, zarówno od strony materiałowej, jak i metodologicznej. Pominięte zostały skupiska ludności polskiej i ich mowa w Kazachstanie, na Syberii oraz w Moskwie i Petersburgu (J. Karłowicz ok. 1890/1984), mimo że język polski na terenie dawnej i dzisiejszej Rosji oraz XIX-wieczna polszczyzna w ustach Rosjan (Brzezina 1997) przypomina polszczyznę kresową. Włączone zostały natomiast do pograniczy polszczyzny ukształtowane w kontakcie z językami litewskim, białoruskim i ukraińskim gwary Suwalszczyzny, Podlasia oraz wschodniej Lubelszczyzny i Rzeszowszczyzny; wykazują one wiele cech, choć nie w takim nasileniu, polszczyzny kresowej. Pominięta została charakterystyka socjolingwistyczna, problem gwar mieszanych czy przemodelowanych, zjawisko przełączania kodów (Smułkowa 2009–2011), czyli polsko-białoruskiej(-rosyjskiej) *trasjanki* na północnym wschodzie i polsko-ukraińskiego *surżyka* na południowym wschodzie. Celem mojego artykułu była bowiem tylko próba wnikliwego spojrzenia na całe językowe pogranicze od najstarszych, nawet pośrednich, świadectw jej użycia poza granicami Polski etnograficznej.

W tym miejscu chciałbym podziękować moim kolegom za życzliwość i cenne uwagi, a szczególnie profesorom Januszowi Riegerowi na temat polszczyzny południowokresowej oraz Jerzemu Sierociukowi za elektroniczną publikację tego tekstu w wydawnictwie „Gwary Dziś”.

A. POGRANICZE PÓŁNOCNO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

Naukowe badanie polszczyzny na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęli wywodzący się stąd uczeni – Jan Karłowicz (SGP „ustnie z Litwy”), Halina Turska (1930; 1939 / 1982), Olgierd Chomiński (2010) i Józef Trypućko (1955–1957). Po II wojnie mowę przybyszów z różnych części Wileńszczyzny i Nowogródzczyzny udokumentował Alojzy Adam Zdaniukiewicz (1957–1959/1999), wydając monografię gwary rodzinnej wsi Łopatowszczyzna koło Rudomina (Zdaniukiewicz 1972). Równoległe w Mińsku Vjačesław Verenič z grupą współpracowników rozpoczął badania terenowe polskich gwar w ZSRR (*Polskije govory v SSSR*, I–II, red. Verenič V., Minsk 1973), publikowane od 1982 roku przy współudziale Janusza Riegera w „Studiach nad Polszczyzną Kresową”. Równocześnie pracownicy Instytutu Slawistyki PAN w Warszawie – Iryda Grek-Pabiswa, Irena Maryniakowa i Elżbieta Smułkowa oraz ich współpracowniczki z Polski (Halina Karaś, Anna Zielińska, Małgorzata Ostrówka) i Białorusi (Iryna Budźko, Olga Guščeva, Helena Kazanceva) rozpoczęły dokumentację gwar polskich na Białorusi, Litwie i Łotwie. Poza Warszawą polszczyznę wileńską badały – Zofia Kurzowa, Monika Szpiczakowska, Maria Teresa Lizisowa,

Krzysztof Tekielski (Kraków), Jolanta Mędelcka, Zofia Sawaniewska-Mochowa, Marek Marszałek (Bydgoszcz), Tadeusz Lewaszkiewicz, Alicja Pihan (Poznań), Katarzyna Węgorowska (Zielona Góra), Elżbieta Koniusz (Kielce). Na wymienienie zasługują również prace najmłodszego pokolenia uczonych urodzonych na Litwie i Białorusi – Mirosława Dawlewicz, Barbara Dwilewicz, Kinga Geben, Katarzyna Konczewska, Krystyna Rutkowska, Irena Masojć, Henryka Sokołowska, Krystyna Syrnicka i inni. Wspomnieć należy o odkryciach polskich wysp językowych na Litwie przez zespół Valerija Čekmonasa z Wilna (Ireny Adamovičūtė-Čekmonienė, Laumy Grumadenė, Marii Krupoves) oraz o socjolingwistycznych studiach Kojego Mority z Japonii.

I. KALENDARIUM WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)

1009 Misja i męczeństwo św. Brunona z Kwerfurtu: „in cofinio Rusciae et *Lituae*” (Roczniki kwedlinburskie). Bałtycka nazwa tego regionu *Lietuva* została w epoce przedhistorycznej zapożyczona do języka staroruskiego w formie *Lit̃va* z transpozycją *ie > i* oraz *ũ > ь*, skąd dostała się do języka polskiego.

XII w. Wzmianka o Litwie w *Słowie o pulku Igora*: „Dvina bołotom̃ tečety, onym̃ groznum̃ Połočanom̃ pod̃ klikom̃ *poganyx̃* (tj. Litwinów). Jediñ že Izjaslaṽ syñ Vasil̃koṽ rozvoni svoimi ostrymi meči o šelomy *litovskija*; pritrep̃a slavu dēdu svojemu Vseslavu, a sam̃ pod̃ čt̃lenymi ščity na krovavě travě pritrep̃a *litovskimi* meči” (225–230).

1253 (?) Nowogródek, „Mindowe dei gratia rex *Lettowie* [...] nos fecit coronari in regem *totius Lettowie*” (*Mindowe rex Lithowiae in litteris et testimoniis*, ed. Żlutka A., Miensci 2005, nr 2).

1279 ks. Bolesław II Płocki poślubił (córkę ks. Trojdena) *Gaudemunda Lithuana*. Ich syn *Troydzen, Treyda, Troyde/inus* (1284–1341) nosił imię swojego dziadka i przekazał je z kolei swojemu wnukowi Trojdenowi II (1380 lub 1415–1427).

1323 Wilno, „Gedyminne Dei gratia *Letphanorum* Ruthenorum-que rex [...] Volumus enim episcopus, sacerdotes, religiosos ordinis cuiuscunque colligere, praecipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias in civitate nostra regia, dicta *Vilna*, et aliam *Novgardia*, ad quas nobis hoc anno quatuor fratrem scientes *polonicum*, semigallicum (tzn. Litewski) ac ruthenicum ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerunt” (*Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedyminne illustrans*, ed. Rowell S. C., Vilnius 2003, nr 21).

1385 Krewa, „Nos Jagalo virtute Dei dux magnus *Liwanorum* Russiae-que dominus [...] promittit terras suas *Litvaniae* et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare” (*Akta unii Polski z Litwą 1395–1791*, nr 1, Kraków 1932).

1569 Lublin, „*Constitutie sejmu koronnego lubelskiego*, oboygá narodu Polskiego i Litewskiego (druk).

1791 Warszawa, Zaręczenie wzajemne obojga narodów: „Ojczyźnie swej *Rzeczypopolitej Polskiej* [...] *obydwoch narodow, tak Korony Polskiej, jako i Wielkiego Księstwa Litewskiego*” (*Akta unii Polski z Litwą 1395–1791*, nr 177, Kraków 1932).

Określenie ‘wielkie księstwo’ pochodzi od tytułu władcy ‘wielki książę’, który został przeniesiony na Ruś Kijowską z Bizancjum (μέγας βασιλεύς). Tytuł *velikij knjaź* w sto-

sunku do księcia-seniora rozpowszechnia się na przełomie XII/XIII wieku na Rusi, skąd został przeniesiona na Litwę, której władcy są określani w źródłach z XIII–XIV wieku jako, *magnus, supremus, summus; grosir, obirster; velikij, starejšij*, a państwo *terra Lethovia / Lithuania*. Twórcą państwa litewskiego był Mendog (lit. *Mindaugas*), który w roku 1251 przyjął chrzest, a dwa lat później koronował się na króla Litwy. Tytuł Wielkiego Księcia pojawia się w połowie XIV wieku w gramocie Olgierda (*Algirdas*) z 1351 roku, na którego pieczęci w dokumencie z 1366 roku widniał rycerz z mieczem – POGOŃ, herb WKL (Naruszewicz, Teka nr 8, 245–7, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie); obszernej: (Bednarczuk 2010, 38–40, 100–108).

II. WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA WKL

WKL miało przez cały czas swego istnienia charakter wieloetniczny. Obok Litwinów, którzy stworzyli ten organizm państwowy i nadali mu swoją nazwę, spotykamy tu również inne etnospołeczności bałtyckie: zamieszkujących obrzeża Wielkiego Księstwa Łotyszów i Prusów oraz resztki ludności jaćwieskiej, których możliwym śladem są tzw. „pogańskie gwary z Narewu”. Na terytorium WKL wyodrębnia się z dialektów plemiennych Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów język białoruski, urastając tu do rangi oficjalnego języka państwowego. Rozpowszechniający się po unii lubelskiej język polski kształtuje na ziemiach WKL swą odmianę północno-wschodnią, podniesioną do poziomu literackiego przez Adama Mickiewicza i jego następców. Od początku XIV wieku z wybrzeży krymskich napływają tu tatarscy Muślimowie, a pod koniec stulecia Karaimi – wyznawcy religii mojżeszowej, domniemani potomkowie Chazarów; a także prześladowani w innych częściach Europy Żydzi oraz Cyganie. Jeśli dodamy do tego przybywającą do miast ludność niemiecką (przeważnie protestancką) i opuszczających od końca XVII wieku państwo moskiewskie rosyjskich Staroobrzędowców; wreszcie rozsianych w sąsiadujących Inflantach ugrofińskich Estończyków i Liwów, to nasunie się pytanie, jak wyglądała wzajemna komunikacja tych wszystkich grup etnicznych i jakie procesy językowe jej towarzyszyły. Nie ulega wątpliwości, że było tu rozpowszechnione zjawisko dyglosji, a raczej poliglosji, czyli używania różnych rejestrów (języków, dialektów) w zależności od miejsca i sytuacji komunikatywnej: urząd, świątynia, szkoła, rynek, dom. Wielojęzyczność mieszkańców tego państwa (z wyjątkiem części wiejskiej ludności litewskiej i białoruskiej) wynikała z faktu, że każdy czynny społecznie jego mieszkaniec musiał znać język urzędowy (zachodnioruski, później polski), a w przypadku mniejszych grup etnicznych – język otoczenia wiejskiego, niekiedy też język religijny (łacina, cerkiewno-ruski, hebrajski, arabski) danej społeczności. Wielojęzyczność ta wytwarzała z jednej strony poczucie odrębności językowej (świadomość różnic), z drugiej zaś w wyniku interferencji prowadziła do wzajemnego zbliżenia, którego rezultatem stała się wspólnota komunikatywna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Językowymi przejawami tej wspólnoty były: (1) wzajemne wielokierunkowe zapożyczenia tworzące wprawdzie wąski (słownictwo państwowo-prawne, wojenne, handlowe, nazwy realiów), ale w znacznej mierze wspólny zasób leksykalny; (2) podobne systemy nazewnictwa oraz formanty imion i nazwisk; (3) skon-

wencjonalizowane substytucje fonetyczne w przejmowaniu apelatywów, imion własnych i nazw miejscowych (w językach blisko spokrewnionych, jak polski i białoruski, oparte na wspólnej etymologii); (4) innowacje gramatyczne, m.in. rozwój korelacji palatalności, zmiana barwy samogłosek w zależności od akcentu, swoisty kontur prozodyczny wypowiedzi, modele derywacyjne, kalki składniowe i związki frazeologiczne.

III. JĘZYK LITEWSKI

Jak wspomniano wyżej, nazwa Litwy w jej słowiańskim brzmieniu pojawia się 1009 roku, a nazwy jej terytoriów plemiennych występują od XIII wieku. W opinii H. Łowmiańskiego (1932/1985, 65–88) przedhistoryczna granica między Żmudzią / *Žemaitijà* a Auksztotą / *Aukšaitijà* przebiegała na wschód od Niewiaży. W skład tej ostatniej wchodziły: Nalszczany / *Nalšiai* na wschodzie (powiat powilejski, później oszmiański), Dziawołtwa / *Déltuva* – między rzeką Świętą a Żejmianą i dalej na wschód (pow. zawilejski, później wilkomierski i brasławski), Litwa / *Lietuva* – w widłach Niemna i Wilii (z Trokami i Wilnem) i stąd ta nazwa została rozszerzona na całe Wielkie Księstwo. Od wschodu Litwa graniczyła z Rusią, która oddziaływała na nią pod względem cywilizacyjnym, towarzyszyła temu ekspansja militarna i demograficzna na ziemie litewskie. Imię księcia Włodzimierza zapożyczone do litewskiego *valdymieras* oznaczało ‘władcę’, a herb – POGONĲ, wyobraża prawdopodobnie św. Jerzego, patrona Rusi. W XIII–XV wiekach książęta litewscy (*kunigáikščiai*) podporządkowują sobie kolejne ruskie grody-księstwa w walce z Tatarami: Mińsk (XII w.), Grodno, Nowogródek, Pińsk (XIII w.), Połock (1307), Witebsk (1318), Mścisław (1359), Brjansk (1361), Kijów (1363), Smoleńsk (1395).

Włączane do Wielkiego Księstwa Litewskiego kolejne ziemie ruskie były prawosławnymi od dawna i właśnie od nich rozpoczęła się chrystianizacja Litwy etnicznej. Dowodzi tego najstarsza warstwa litewskiej terminologii kościelnej. Osadnictwo ruskie ziem litewskich rozwija się ze strony Połocka, Mińska z Zaslawiem, Turowa, Wołkowyska i Grodna (gdzie w XII wieku istniały już dwie cerkwie). Z kolei rozpoczęte w XIII wieku litewskie zdobycze terytorialne na Rusi doprowadziły do kolejnych prób prawosławnej chrystianizacji Litwy za Mendoga i jego syna Wojsielka, który przyjął prawosławie. Świadectwem szerzenia się prawosławia na dworze wielkoksiążęcym Olgierda w Wilnie jest męczeństwo w 1347 roku trzech jego dworzan „Joanna, Antonija, Eustafija. *Litovskaja* že im imena *Kruglec, Kumec, Nežiło* [...] Sii bjažu ot města *litovskogo*” (Baronas 2000, 268), co wskazuje na ich białoruskie pochodzenie. Onomastycznym tego świadectwem są prawosławne imiona osadzanych na Rusi książąt litewskich oraz zachodnioruski (starobiałoruski) język dokumentów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Stang 1935; 1939). Upoważnia to do wniosku, że chrystianizacja Litwy wyszła od strony prawosławnej Rusi w XII–XIV wieku, a bezpośrednim źródłem zapożyczeń był etnoлект krywicki języka starobiałoruskiego.

Język litewski prawie w całości rozwijał się na terytorium Wielkiego Księstwa, na którego podziały administracyjne nałożyły się główne izoglosy gwarowe, a sąsiedztwo słowiańskie wzbogaciło słownictwo i przemodelowało strukturę gramatyczną. Histo-

ryczna granica Żmudzi, przebiegająca wzdłuż rzeki Szuszwy i Niewiaży, oddziela dialekt zachodnioaukštajcki, który wraz z zachodniodzukowskim (w obu zachowane e/aN) obejmuje dawną dzielnicę Kiejstuta (późniejsze województwo trockie) na zachód od linii Kiernów – Muśniki – Olkieniki, czyli Litwę właściwą. Dzielnicą Olgierda z obszaru etnicznej Litwy obejmowała Dziawołtę (późniejszy pow. zawilejski: Wiłkomierz – Brasław) oraz Nalszczany (powiat powilejski, później oszmiański), na których ukształtował się dialekt wschodniodzukowski (zmiana $e/aN > uN$). Wschodnia granica żywiołu litewskiego jest od dawna przedmiotem dociekań uczonych różnych specjalności (Ochmański 1981) i nie da się oddzielić od problemu praojczyzny Bałtów, którą K. Būga (1961, III, 728–742) umieszcza na górnym Podnieprzu. Cofający się pod naporem wschodnich Słowian (Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów) język prawschodniobałtycki musiał przetrwać dłużej na zachód od Berezyny i północ od Prypeci. Świadczy o tym duże zagęszczenie hydronimii i obecności toponimii bałtyckiej. Dzisiejsza granica języka litewskiego ukształtowała się między XVI a połową XIX wieku skutkiem wyniszczenia ludności przez wojny i klęski, a także jako wynik polonizacji żywiołu litewskiego w drugiej połowie XIX wieku. Na dawnym obszarze zachował się łańcuch językowych wysp dialektu dzukowskiego w trudno dostępnych zakolach Wilii i Oszmianki (Gierwiaty), Niemna i Berezynki (Łazduny), Gawii i Żyżmy (Dziewieniszki) oraz w okolicach Zdzięcioła dialekt typu zachodnioaukštajcki bez cech dzukowskich, może więc przyniesiony tu przez osadników. Granica zwartego litewskiego obszaru gwarowego w początku XX wieku przebiegała na północny zachód od Wilna. Ukształtowała się ona w XVII–XIX w., a jej szczegółowy przebieg ustalił O. Chomiński (2010).

IV. JĘZYK BIAŁORUSKI

Nazwa *Białoruś* nie została do dziś przekonywająco objaśniona (Łatyszonek 2006, 17–70). Wiadomo, że do XIX wieku odnosiła się ona do dawnych województw witebskiego, połockiego i smoleńskiego, czyli w przybliżeniu obszaru, na którym ukształtował się dialekt północno-wschodnio-białoruski. Natomiast województwo nowogródzkie i mińskie (a przynajmniej jego część południową: Mozyrz – Rzeczyca) oraz Grodzieńszczyznę nazywano *Czarną Rusią*. Jest to więc obszar południowo-zachodniego dialektu białoruskiego aż po językową granicę z gwarami ukraińskimi. Wspólną nazwą dla całej dzisiejszej Białorusi, której językowy zasięg wyznacza w przybliżeniu polityczna granica WKŁ, był termin *Ruś Litewska*, utrwalony w tytule dzieła M. Fedorowskiego *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej* (1897–1981).

Najstarszą, dającą się uchwycić warstwę językową Białorusi, stanowi hydronimia ugrofińskiego, nawiązująca do nazewnictwa pojezierza inflancko-pskowskiego (*Issa, Nemiga, Newel, Świr*). Nosi ona na sobie piętno pośrednictwa języków bałtyckich (formant *-da, -el-*), które tworzą kolejną warstwę hydronimiczną Białorusi terytoriów przyległych (Pskowszczyzna, Górne Powołże i Podnieprze, Polesie, Podlasie). Zróznicowanie arealne bałtyckiej hydronimii Białorusi przemawia za hipotezą, że tu właśnie pod wpływem warunków geograficznych zaczęły się kształtować różnice między plemionami zachodniobałtyckimi (część południowo-zachodnia), wschodniobałtyckimi (pojezie-

rze północne) a Bałtami dnierprzańskimi (południowy wschód), najwcześniej zasymilowanymi przez Słowian.

Na pierwotne terytorium Bałtów wschodnich nawarstwili się słowiańscy Krywicze, Bałtów zachodnich – Dregowicze, a Bałtów dnierprzańskich – Radymicze. Tak więc podział na Białą i Czarną Ruś oraz dialekty północno-wschodnie i południowo-zachodnie zdaje się odzwierciedlać różnicę między plemionami wschodnio- a zachodniobałtyckimi. Kolejne etapy sławizacji można śledzić pośrednio poprzez stopniowe zagęszczenie się na północnym zachodzie elementów bałtyckich w onomastyce, słownictwie i kulturze ludowej Białorusi.

Najwcześniej żywioł słowiański opanował górne Podnieprze (po linię Berezyny) i Polesie, gdzie nie zachowały się bałtyckie nazwy miejscowe, a hydronimy są stosunkowo rzadkie. Kolejną rubież etno-językowo-kulturową wyznaczają nazwy miejscowe na *-iszki*, rozpowszechnione na zachód od linii: Braśław – Miadziołka – Naroczanka – Berezynka – Niemen do ujścia Czarnej Hańczy (Safarewicz 1956). Jest to zarazem wschodnia granica katolicyzmu, który przyjmowali mieszkający tu Litwini w XIV–XV wieku. Dopiero w czasach historycznych żywioł wschodniosłowiański osiągnął stan dzisiejszy, a maksymalny zasięg penetracji języka białoruskiego na północnym zachodzie wyznacza zasięg litewskiego dzukowania.

Naszkiecowane wyżej przemiany etnojęzykowe nie miały, jak się zdaje, charakteru wielkich migracji, lecz polegały raczej na stopniowej asymilacji na przestrzeni długiego czasu – od wspólnoty bałto-słowiańskiej (II–I tys. przed Ch.), po ekspansję wschodniosłowiańską, trwającą od połowy I tysiąclecia A.D. po czasy nam współczesne. Powodem asymilacji Bałtów była nie tylko przewaga ilościowa elementu słowiańskiego, lecz przede wszystkim względy kulturowe, a od XI wieku także polityczne i religijne (Karskij 1955–1956).

Wydaje się, że odrębny etnos i język białoruski wytworzył się dzięki przynależności do Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego polityczne granice określają omal dołącznie zasięg etnograficznej Białorusi. Wskazuje na to również dawna jej nazwa – *Ruś Litewska* (jako przeciwieństwo *Rusi Moskiewskiej*) oraz zachowane na peryferiach WKL egzonim Białorusinów – *Litowcy*, *Litwiny*, *Litwaki*.

V. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH WKL

Najstarszym świadectwem znajomości języka polskiego na Litwie jest wzmianka w *Kronice Ziemi Pruskiej* Piotra Duisburga pod rokiem 1290: *unus ex eis, qui linguam sciret Polonicam*, powtórzona przez M. Strykowskiego (1582, I, 266): *Litwin Nodam polski język dobrze umiał*. Kolejną informację o Polakach na Litwie zawiera zacytowany wyżej list Giedymina z 1323 roku do franciszkanów prowincji niemieckiej o przysłanie do Wilna i Nowogródka kapłanów znających język polski, ruski i litewski.

Polskie wyrazy regionalne pojawiają się w dokumentach ruskich i łacińskich na ziemiach WKL od końca XIV wieku, a dłuższe teksty w połowie XVI wieku. Należą tu: *Metryka litewska* (od poł. XIV wieku); *Akta unii Polski z Litwą* (od 1385–1791); *Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej* (od 1387); glosy polskie do ka-

zań Mikołaja z Sokolnik (ok. roku 1500); przekłady Statutów Litewskich (Kodeks Świździńskiego z 1532 roku, Kodeks olszewski z 1550 roku); *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* (1550); Macieja Strykowskiego, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* (1582); Akta cechów wileńskich (1495–1759); dokumenty lokalne i listy (m.in. Zygmunta Augusta, Radziwiłłów i innych dostojników litewskich).

Najstarsza drukowana na ziemiach WKL książka to wydana w roku 1522 w Wilnie *Małaja podorożnaja kniżica* Franciszka Skoryny. W drugiej połowie stulecia ukazują się tu wielkie dzieła literatury polskiej, niezwiązane jednak tematycznie ani językowo z Wielkim Księstwem: Biblia brzeska (Radziwiłłowska, 1563), Biblia nieświeska Szymona Budnego (1570–1572), *Żywoty świętych* Piotra Skargi (Skarga 1579) oraz liczne utwory i tłumaczenia pisarzy urodzonych w WKL zawierające regionalizmy. W sumie w XVI wieku na ziemiach WKL ukazało blisko 150 polskojęzycznych druków, a w stuleciach następujących: XVII – ok. 350, XVIII – ponad 1000 pozycji (Vasilevszkaja 1985). Liczne regionalizmy językowe odkryto w utworach kolejnych pokoleń urodzonych tu pisarzy.

XVII w. Akta, inwentarze, rewizje, dokumenty kościelne i kroniki miejskie (Mohylewa, Witebska).

XVIII w. Franciszek Bohomolec (*1720 k. Witebska), Konstancja Benisławska (*1747 k. Dyneburga), Julian Ursyn Niemcewicz (*1758 Skoki k. Brześćcia), Jan Chodźko (*1777 Krzywicze k. Budslawia), Jan Czeczot (*1796 Maluszyce k. Nowogródka), Adam Mickiewicz (*1798 Zaosie).

XIX w. Władysław Syrokomla (*1823 Smolków k. Słucka), Eliza Orzeszkowa (*1841 Miłkowszyna k. Grodna), Józef Weyssenhoff (*1860 spod Jeziorosów), Maria Rodziewiczówna (*1863 Pieniuha k. Wołkowyska), Florian Czarnyszewicz (*1895 Bobrujsk), Melchior Wańkowicz (*1892 Kalużyce k. Mińska).

XX w. Sergiusz Piasecki (*1901 Lachowicze), Józef Mackiewicz (*1902 Petersburg), Czesław Miłosz (*1911 Szetejnje k. Kiejdan), Stanisław Bielikowicz (*1922 Mielegiany k. Święcian), Tadeusz Konwicki (*1926 Nowa Wilejka), Zbigniew Żakiewicz (*1933 Wilno), Aleksander Jurewicz (*1952 Lida).

VI. CECHY WSPÓLNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

Północno-wschodnia polszczyzna kresowa kształtowała się i różnicowała wraz z rozwojem terytorialnym i zmianami administracyjnymi WKL, a jego straty terytorialne prowadziły po pewnym czasie do zaniku używanej tam odmiany lokalnej (Smoleńsk, Ryga XVII wiek; Połock, Witebsk, Mohylew XVIII–XIX wiek; Mińsk, Kojdanów, Bobrujsk – eksterminacja w latach 30.). Pozostałe odmiany przetrwały uszczuplone do dziś i są przedmiotem intensywnych badań terenowych.

Najwyraźniejsze różnice zachodzą między nasyconą lituanizmami odmianą kowieńską (i częścią suwalskiej) a wileńską wraz z grodzieńską i nowogródzką. Jednak wszystkie łączą wspólne cechy systemowe. Niektóre są wspólne z polszczyzną południowokresową: redukcje wokalizmu poza akcentem, model palatalności grup spółgłoskowych, zachowanie *h*, *ł*, wahanie *u / ʉ / v*; format *-uk*; nazwy osobowe na *-sz-ko* i *-n-ko*; miejscowe

na *-ow-szcz-yzna*). Inne nawiązują do gwar Podlasia, Mazowsza i Polski północnej: rozkład nosowości, brak rodzaju męskoosobowego, nazwy osobowe na *-ko*, miejscowe na *-(n)ęta*, słownictwo. Oto szkicowy przegląd najważniejszych innowacji.

Fonetyka

1. Akcent: zestrojowy, zmorphologizowana ruchomość, redukcje w pozycjach nieakcentowanych.

2. Samogłoski: (a) zjawisko „(j)a-kania”, rzadziej „u/i-kania”; (b) wahanie *ó / o*; (c) rozkład i zanik nosowości.

3. Spółgłoski: (a) prepalatalne *s', z', c', ʒ'* (w miejsce *ś, ź, ć, ʒ* oraz *sj, zj, cj, ʒj*); (b) miękkie *l*, zębowe *t*; (c) opozycja *h / χ* ma warianty miękkie *h' / χ'*; (d) inna repartycja palatalności w grupach spółgłoskowych; (e) upraszczanie geminat; (f) sandhi zdaniowe typu białoruskiego *u / u / v*.

Morfologia

1. Słowotwórstwo: formanty apelatywne i onomastyczne, zapożyczone z litewskiego i białoruskiego lub powstałe przez kontaminację.

2. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju, tendencja do zaniku neutrum; brak odrębnych form męskoosobowych; (b) inna repartycja końcówek; ujednolicony pl. nom. *-i/-y*.

3. Zaimek: (a) brak enklityki i form z *n-* (b) dzierżawcze *ich-nyj, jej-ny*; (c) formacje na *-en, -y, -ci*.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*; rzadziej *-mi*; (b) iterativa na *-i/yn-ac'*; (c) mieszanie rodzajów i brak końcówek ruchomych w czasie przeszłym; (d) czas zaprzeszyły; (e) pleonastyczne *-by* po *że-by*.

Składnia

1. Odmienna składnia przypadków i rekcja przyimków; częste *dla* + genetivus; brak vocatiwu.

2. Kongruencja męskich form czasownika w czasie przeszłym z wszystkimi rzeczownikami.

3. Tendencja do elipsy copuli, 3. os. *jest* z podmiotem w pluralis.

4. Konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*.

5. Rozpowszechnienie konstrukcji imiesłowowej w różnych funkcjach (także czasu zaprzeszyłego).

VII. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. WILEŃSZCZYŻNA

Fonetyka

1. Akcent ekspiratoryczny, wyrazowy lub zestrojowy, np. *niedaj¹ się, dla¹ nas, ni¹ chto¹*.

2. Tendencja do redukcji samogłosek nieakcentowanych, głównie poakcentowych, typu białoruskiego „(j)akania” *o > a*, rzadziej *e > a*, np. *haliera, da_u domu / niadziela, piachota*, hiperyzmy: *kopusta, okuratny, porafia*. Innym przejawem tej tendencji jest podwyższenie artykulacji *o [u]*: *rubota, du_u domu*, oraz *e [i / y]*: *zilony, umrzysz*.

3. Częste *o* w miejsce ogólnopolskiego *ó*, np. *brzoska*, *piorko*, *rowny*, *spróbuj*, *zdrow*; hiperyzmy, np. *cós*, *dóm*, *mlódszy*, *ostróžny*, *paciórek*.

4. Tendencja do zaniku samogłosek nosowych: (a) rozkład także przed szczelino- wymi: *część* [čeńść], *gęsi* [gensi], *mąż* [monš]; w wygłosie rozkład lub zanik rezonansu: *są* [son], rzadziej [som] / [so]; *się* [s'eń] / [s'e] / [s'a]; (b) ekwiwalencja $\text{A} = \text{AN}$, np. *małżeństwo* [małżeństwo], *państwo* [państwo], *słońce* [słóce], *święństwo* [svjństwo], *żeński* [žęski]; (c) wahanie *ę* / *q*, np. *ksiądz* [ks'enž], *zając* [zajenc], *piętro* [p'ontro]; (d) wtórna nosowość: *krukacz* [kronkač] 'kruk', *łupy* [łempy] 'duże wargi', *mucha* [mqxa]; dawne *jajecznica* [jęcznica], *koleżanka* [kolężanka]; (e) nosowe „liaison”: *imię ojca* [imie-n_ojca] (Łętowski 1915, 16).

5. Palatalność typu ruskiego (artykulacja prepalatalna), najwyraźniejsza przy spółgłoskach zębowych [s', z', c', ž'] oraz wargowych [p', b', v', m']. Zmiękczenie *ch* [χ > χ'] przed *i*, *e*, np. *chyba* [χ'iba], *muchy* [muχ'i], *marchew* [marχ'ev].

6. Spółgłoski płynne: (a) *l* zawsze miękkie, np. *ale* [al'e], *las* [l'as], *blacha* [bl'aχa]; (b) *r* / *rz* : przykłady zastępowania *rz* przez *r*, np. *skrynia*, *treba*, *zrucać*, hiperyzmy i substytucje: *drewniany* [dževńiany], *prawosławny* [pševoslavny]; *pšepodaje* < ros. *prepodajet* 'naucza'.

7. Tendencja do wymowy *g* [h] narastająca od wschodu. W zapożyczeniach zawsze dźwięczne *h*, np. *herbata* [harbata], *holera* [hal'era], które na substracie litewskim znikają lub ulega osłabieniu, np. ^(h)*arbata*, ^(h)*arelka* (podobnie jak w gwarze litewskiej koło Zdzięcioła).

Fonotaktyka

1. Grupy spółgłoskowe jednolite pod względem palatalności, twarde: *leśny* [lesny], *łańcuch* [łańcuχ], *państwo* [panstwo], *słońce* [słonce], hiperyzm: *gorońco*; miękkie: *związek* [žv'ązek], *zwierzę* [žv'ežę], także w połączeniach przyimka z *Wilna* [ž_v'ilna], z *Mińska* [ž_m'ińska].

2. Sekwencja (*n*) + *s*, *z*, *c* + *yja* (zachowane w brus.) > (*n'*) - *s'* / *z'* / *c'*, np. *pensja* [peńs'a], *fuzja* [fuz'a], *stacja* [stac'a], *konferencja* [kofereńc'a], *kostium* [kość'um]; dawne rymy *braci – konfederacji* [brac'i – kofederac'i].

3. Białoruska geminacja spółgłosek palatalnych (na wschodzie obszaru), np. *svińna*, *žyćce*.

4. Artykulacja *v* [u] + spółgłoska, rzadziej w wygłosie, np. *równy* [rouny], *domów* [domou].

5. Upraszczenia geminat oraz grup spółgłoskowych: *rż* [rž] > *rz* [ž]: *drzeć*, *dzierzyć*, *skarzyć*, hiperyzmy *rz* > *rż* *brzeg*, *wierźba*, itp.

6. Inne zmiany kombinatoryczne: *kt* > *χt* : *kto* [χto], *który* [χtury], *doktor* [doχtor]; *χš* > *kš* : *chrzest* [kšest], *chrzan* [kšan]; *śl* > *šl*, *śń* > *šń*, np. *ślub* [šlub], *wiśnia* [višn'a].

Morfonologia

1. Przesunięcie akcentu: (A) Na ostatnią sylabę: (a) imperativus: *patrzaj*, *zlituj_s'e*; (b) praeteritum: *pisal*, *pšyšli*; (c) futurum: *pojdziesz*; (d) po negacji: *nie_má*; (e) w pewnych sufiksach: *pars-iuk*, *kumpi-ak*, *fart-uch*, *mach-un*; (f) w przysłówkach, np. *dalej*, *raniiej*, *niechaj*. (B) Na trzecią sylabę od końca: (a) przymiotniki typu *mileńki*; (b) 2. pl. praes. i fut. *vidzicie*, *pojdziecie*; (c) w pewnych wyrazach: *paniczka*, *k'edyści*, *ciemneńko*.

2. Zmiana wygłosowego *e* > 'a oraz *-ę* > *-e* > *-a* w pewnych kategoriach (zmorfolozowane „jkanie”): (a) nom. -acc. sg. neutr. *pol-e* > *pol-'a*; *cielę* > *c'el-'a*; (b) acc.

sg. fem. *dusz-ę* > *duś-a*; (c) 1. sg. *noszę* [noša], *widzę* [viža]; (d) indeclinabilia: *dobrze* [dobża]; *trochę* [troxa].

3. Tendencja do protezy nagłosu: *j-*, *v-*: *j-igła*, *j-ikona*, *j-iść*; *u-on*, *u-organy*, *u-oćy*, *u-umar*, *u-ulica* oraz wahania *u / ʉ / v*, np. *v-čone / ʉ-čyli*, *v-deżył*, *poum'erali* obok *umov'il* 'wmówił', *u V'iln'e* 'w Wilnie' jako przejaw białoruskiego sandhi zdaniowego typu: *on u domu / ona ʉ domu*.

4. Pisownia wygłosowego *-c* jak <-ć> (rzadziej *-dz* <-dź>), np. *wieć*, *ojcieć*, *powieź*, okazjonalna w tekstach od XVI wieku, częsta u Mickiewicza, Chodźki, Syrokomli. W XX wieku [-ć] jest wymawiane na Kowieńszczyźnie (Szwejkowska 1936), rzadziej na Wileńszczyźnie (Turska 1939/1982), śladowo na Nowogródzczyźnie (Levaszkiewicz 2005, 2017).

5. Usuwanie alternacji w temacie: (a) rzeczownik *zęb* jak *zęba*, *zęby...*; *siostr* jak *siostra*, *siostry...*; *ręcami* jak *ręce*; (b) formy infinitivu typu *darć*, *piekć*, *żarć*, zapewne pod wpływem gwar białoruskich *z'erci*, *p'ekci* (Trypućko 1955, 320, Tekielski 1983, 187–190).

Słowotwórstwo

1. Bogactwo deminutiwów, w tym formanty piętrowe, np. *bajstr-ucz-ek*, *dusz-ecz-ka*, *kochan-eń-ki*, *kosz-eń-ut-ek*, *pan'-icz-ka*, *pars'-ul-acz-ek*.

2. Zapożyczone przyrostki apelatywne: (a) białoruskie: *-uk*, *-un*, *-enia*, *-onek*, *-aczy*, *-uha* [*-uga], *-uszczu*; (b) litewskie: *-uć*, *-ajło*; kontaminowane: *-a/ej-ka*, *-ej-ko*; *-ut-ka*, *-eń-ut-ek*; *-ul-acz-ek*.

3. Formanty onomastyczne: (a) antropimim na *-(k)o*; *-uk-e/owicz*; *-a/e/i/u-sz-ko*, *-a/e-n-ko*; (b) topomim na *-iszki*, *-ańce*, *-ow-szczy-zna*; (c) hydronim na *-o/ecz*, *-a/ejka*.

4. Przysłówek: inna repartycja zakończenia, np. *-o /-e*: *straszn-o*, *wczesn-o / głośn-ie*, *obowiązkow-ie*.

5. Derywaty zaimkowe typu: (a) *ich-ny*, *jej-ny*; (b) *któr-en*; *sam-y*, *nasz-y*; (c) *ktoś-ci*, *jakiś-ci*.

6. Formant *-i/yw-*, często bez funkcji iteratywnej: *darow-yw-ać*, *wylecz-yw-ać*, *zwy-cięż-yw-ać*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) rodzaj: tendencja do zaniku neutrum, przechodzącego w fem. (nom. sg.) *gumna*, *kina*, *oka*; wahanie rodzaju: masc. *kiesz-eń*, *podwórek*, *recept*, fem. *kartofa*, *ptaszka*, *talerka*; (b) inna repartycja końcówek rzeczownika: sg. gen. masc. *-a / -u*: *dwor-a*, *rok-a / ows-u*, *świat-u*; dat. masc. *-u*: *wujk-u*, *koni-u*; instr. fem. *-aj /-oj /-ej*: *z córk-aj*, *z pani-aj*; pl. nom. uogólnienie końcówek (masc., fem., neutr.) *-i /-y*: *nauczyciel-i*, *kon-i*, *noż-y*, *wilc-y*, *palc-y*, *san-i*; gen. *-ów*: *bab-ów*, *koz-ów*, *wesel-ów*; dat. *-am*: *chłop-am*, *pani-am*, *dzieci-am*; instr. *-omi*: *ręk-omi*; tendencja do zaniku wołacza; odmiana typu: *maszynist-y*, *-ego*.

2. Zaimek: (a) zachwianie repartycji i brak enklityk osobowych: *daj mnie*; *ja pokażę tobie*, oraz form z *n-* po przyimku: *u jego*, *z ją*, *po ich*; nom. sg. neutr. *te* 'to' (potoczne, gwarowe); acc. *jej* 'ją'; (b) zaimek zwrotny *się* tylko po czasowniku, który stoi często na końcu zdania.

3. Przymiotnik: okazjonalny superlativus z *sam(y)* typu ruskiego.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m* (archaizm północnopolski) oraz *-mi* (głównie kowieńskie); (b) tendencja do mieszania, typ *ja robileś*, i zaniku końcówek ruchomych zastępowanych przez zaimki, typ *ja robił* (c) pleonastyczne *-by* typy *że-by robił-by*; (d) imiesłów uprzedni w funkcji czasu przeszłego, typu *on zdurniawszy*; (e) czas zaprzeczony typu *ja był zrobił / ja był zrobiwszy*.

Składnia

1. Różnice w składni przypadków: *jeździ szoferem; boli jemu głowa; pytam u ojca; podobny na niego; uderzyć z kijem; ożenił się na niej* (kalki ruskie).

2. Brak kategorii męskoosobowości: (a) uogólnione końcówki na *-li-* w czasie przeszłym, typu *chłopy pili, baby spali, dzieci płakali, wilcy wyli, drzewa rośli*, jak w części gwar polskich i w językach ruskich; (b) uogólniony pl. gen. w funkcji acc., typ *widzę siostrów / kotów / domów*.

3. Tendencja do elipsy copuli: *ja tutejszy; my prawosławni; on jakoby chory*.

4. Konstrukcja dzierżawcza typu *(u) mnie jest*.

5. Rozpowszechnienie konstrukcji z imiesłowem uprzednim w funkcji verbum finitum, typ *ja (był) rano wstawszy i kosił siano*, w funkcji czasu (za)przeszłego, por. brus. *ja tut dauno byuśy; vozero (było) vysaxŭy* w gwarach na wschód od granicy litewskiej i na północ od linii: Oszmiana – Raduń – Lida – Żołudek.

6. Formy adresatywne z 3. os. czasownika, np. *czy chce jeść?; siada do stołu!*

7. Wyrazy i wyrażenia funkcyjne: *aż póki* ‘dopóki’, *jakoby* ‘podobno’, *musi* ‘chyba’, *(no / nu) tak coż* (*ty zrobisz w ta pora*), *ot co!*, *wie* ‘wiesz co, tak oto’.

A. Odmiana oszmiańska (powilejska). Skupione wokół Oszmiany, Lidy i Świra nazwy miejscowe *-(n)ęta* (Bednarczuk 2010, 159–164, mapa 307), wskazują na osadnictwo z Podlasia i Mazowsza. Na wschodzie narastają wpływy białoruskie (Wołożyn, Stara Wilejka, Budzław), m. in. (1) redukcje nieakcentowanych *o, e* pod wpływem (j)akania; (2) powszechna wymowa *g [h]* oraz *v [u]*+ C; (3) palatalne *š, ž, č* [š, ž, č]; (4) geminacja spółgłosek palatalnych, (5) wymowa typu *žyćce, svińna* i podwajanie *nn* typu *drewnian-ny*; (6) południowo-zachodnie białoruskie patronimica na *-cz-uk*. Liczne regionalizmy wykryła H. Turska (1930) w języku urodzonego w XVIII wieku koło Starej Wilejki Jana Chodźki (1777 Krzywicze – 1851 Mińsk). Większość z nich znana jest ze współczesnej polszczyzny wileńskiej:

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *miod, nożka, probowali, ziołko*, hiperyzmy: *klasztór, młódszy, wróta*; (b) ślady akania: *pańczoche, troszeczka*, hiperyzmy: *tobaczki, polatki*; (c) rozchwianie nosowości: *dęb, gęszcz / piątro; momęt / ponsowy*.

2. Spółgłoski: (a) palatalność kresowa: *gorońco, miłośnie, rżnięcie, zwierz / konczy; kwasną, swiatu; więć*; (b) zmiana *chy > chi*: *chiba-by, przychilność, Eustachi*; (c) wahanie typu *s / sz / ś*: *sklankę, różnicy / szlubowiny, żyżne / ślacheckiem, kruścu, drażliwy*.

3. Rzeczownik: wahanie rodzaju: masc. *(dobry) metod, zacisz*; fem. *pieczenia, w Mołodecznej*.

4. Zaimek: formy *któren, kaźden*; brak *n-*: *bez jego, o im, od ich*, hiperyzm: *na niej wierzchu*.

5. Czasownik: formy czasu przeszłego bez końcówek ruchomych: *(ja) robiła; my zginęli*.

6. Konstrukcje: (a) przypadkowe: *wołam matek; nie było czego robić; stacja uczniami zajęta*; (b) przyimkowe: *ciasno dla uczniów; na dniu; duszony od kurzu; dasz po niej posagu*; (c) składnia zgody: *przędza i ponczoszki nasze przepadli; diabelnie się rzeczy zmienili*.

B. Odmiana brasławska (zawilejska). Ukształtowała się na podłożu gwar północno-wschodnio-białoruskich, skąd częste patronimica na *-onek*; w części zachodniej (Ignalino, Widze, Smołwy) wpływy litewskie. Współczesną sytuację językową na Brasławszczyźnie w perspektywie historycznej skrupulatnie zanalizowała E. Smułkowa wraz z zespołem (Smułkowa 2009–2011).

C. Odmiana trocko-niemeczyńska. Powstała na podłożu litewskim, jak wykazała H. Turska (1939/1982) pod koniec XIX wieku, stąd częste litanizmy i podobieństwa do odmiany kowieńskiej i polszczyzny Litwinów święciańskich, m.in. szeroka artykulacja *e* [ae], wymowa *χ* [k], *f* [p], kalki semantyczne i składniowe, patronimica na *-aitis* > *-ojć*; rzadsze białoruskenizmy.

2. KOWIENSZCZYŻNA

Najstarsze polskojęzyczne teksty z terenu historycznej Żmudzi pochodzą z końca XVI wieku, a już ze stulecia następnego posiadamy liczne dokumenty prawa magdeburskiego (Birże, Janiszki, Jurbork, Kiejdany, Szawle, Wornie, Żagory) oraz inwentarze (XVII–XVIII wiek). Są też przykłady litewskiej stylizacji językowej, m.in. w teatrze szkolnym w Krożach:

Luż to iak do Impimy (Infimy) kodzi (chodzi), nastał piąty / Lat; młody dzieciuk, ma rok dwadzieścia dziewiąty. / Dobrze wiem, co dotyk czas (dotychczas) umiesz komedye / Wyprawić, szak go na to Xiondz w Iszkole (szkole) bije (1677 P. Szymkiewicz *Chleb zwycięski* [Brensztejn 1924, 49]).

Na temat rozpowszechnienia polszczyzny w połowie XIX wieku posiadamy relację rumuńskiego mnicha – Chiriaca, który, podróżując z Petersburga do Warszawy w 1850 roku, stwierdził, że polski jest potocznym językiem ludności wokół Dyneburga, a w Wilkomierzu jest mnóstwo Żydów i Polaków (Truszkowski 1996, 87). Potwierdziła to po latach korespondencja litewskiego dziennikarza z Wilkomierza w 1938 roku:

Na ulicach, nad rzeką, w kinie, w ogrodzie miejskim i wszędzie, gdzie tylko się zbiera więcej ludzi, panuje *polski żargon*. Robotnik, doróżkarz, służąca, stróż, itd. Poczytają sobie za zaszczyt mówić po polsku, jakkolwiek nazwiska ich świadczą o czymś wręcz przeciwnym. A co najważniejsze, tylko ludzie niższych klas trzymają się polskiego żargonu.

Notatkę tę przetłumaczył i nadał rozgłos redaktor B. Paszkiewicz (2003, 309), a wydawana w Kownie „Chata Rodzinna”, drukowała informacje o wydarzeniach z życia Polaków w wielu miejscowościach, głównie północno-wschodniej Litwy: Bejsagoła, Bobty, Czekiszki, Datnów, Dowkojnie, Gankiele, Giedrojcie, Inturki, Janiszki, Janów, Jeziorosy, Kalwaria, Kiejdany, Kowno, Krakinów, Łabanów, Łopie, Łódzdieje, Merecz, Maciuny,

Montwiliszki, Muśniki, Olita, Pacunele, Poszuszwie, Rosienie, Skorowody, Szaty, Szawle, Szyrwinty, Traupie, Urniaże, Wędziagoła, Widukle, Wilkomierz, Wisztyniec, Wodokty, Wysoki Dwór, Żejmy. Dziś język polski można usłyszeć jedynie na Laudzie, wokół Jeziorosów i śladowo w kilku innych miejscowościach Litwy etnograficznej.

Polszczyzną kowieńską interesowali się w XIX wieku etnografowie (Dowojna-Sylwestrowicz 1888, Petrowowa z Rymszewiczów 1902), w okresie międzywojennym H. Szwejkowska (1934; 1936), a po latach H. Karaś (2002) i A. Zielińska (2002). Różni się ona od wileńskiej silną interferencją ze strony języka litewskiego, przypominając język polski Litwinów z Puńska.

Fonetyka

1. Wokalizm: (a) obniżenie artykulacji *e* [ä/ea]: *ńea, jażeli, v'ačork'i*; (b) redukcja nieakcentowanych *e* [i/è] *choruji, leji*, oraz *o* [u/ù/o]: *kuł'ega, pu_polsku, du_ńegu*; (c) częste *i* w miejsce *y* [y'i] (jeden fonem): *zapytamy, pol'it'ika*, hiperyzm: *pystolet*; (d) tendencja do prelabializacji (dyftongizacji fonetycznej) akcentowanego *o* > *uo*; (e) samogłoski wstawne i inne cechy fonotaktyki litewskiej.

2. Pozostałe cechy fonetyczne nawiązują do polszczyzny wileńskiej: (a) akcent, (b) zmorfologizowane (j)akanie, (c) rozkład samogłosek nosowych: $\xi = \text{en}$: *Kasieńka* [Kasinka], denazalizacja *dadzą* [dažo], *rzeknoł*.

3. Konsonantyzm: (a) przykłady transpozycji $f > p$, $\chi > k$, brak *h* dźwięcznego: *kleb, kodzić, portepian, Rapal*, (^h)*arbata*; (b) okazjonalna (w okresie międzywojennym regularna [Szwejkowska 1936]) miękkość wygłosowego *-c*, np. *więc* [v'ęc], *powiedz* [pov'ęc] oraz *ń* w różnych pozycjach: *z rańa, piluńuje*; (c) podobne do wileńskiej: spółgłoski prepalatalne, jednolite pod względem miękkości grupy spółgłoskowe, usuwanie geminat: *inna* [ina], *wyższego* [vyšego], *odtąd* [otton].

Morfologia

1. Tendencja do zaniku rodzaju nijakiego: (a) feminizacja neutrów w nom.-acc.; (b) dublety *tego błota / tej błoty*; (c) znane w różnych częściach WKŁ formy *kartofla, patuszka, konopla* i liczne inne zmiany rodzajowe.

2. Przypadki: (a) powszechny pl. nom. na *-i/-y*; (b) archaizmy, innowacje i hiperyzmy: sg. instr. *z mężczyzn-ym, z Jagiel-ym*; loc. sg. (v) *Polšč-e-y*; pl. nom. *nauczciel-owie*, instr. *przed święt-omi*.

3. Zaimek: brak form z *n-* i enklitycznych, np. *od jego, u ich*.

4. Czasownik: (a) sekundarne iterativa na *-i/yw-*; (b) 1. pl. (północnopolskie) *-m* oraz innowacyjne *-mi*; (c) neutralizacja rodzaju i mieszanie końcówek 1 i 2 os. typ *ja robilaś/ś*; (d) 1. pl. czasu przeszłego typ *robilim* wobec wileńskiego *my robili; jest* 'są': *Litwinów tutaj jest*; (e) redundantne *żeby* [...] *-by* w trybie przypuszczającym; (f) użycie imiesłowu na *-(w)szy* w funkcji czasu (za)przeszłego.

Składnia: częste kalki litewskie (jak na Sejnszczyźnie), rzadsze – białoruskie.

Słownictwo: (1) liczne lituanizmy (zapożyczenia i kalki); (2) archaizmy: *czeladź* 'dzieci', *zawždy, wraz, wcale, niwa*; XIX-wieczne: *acan, dama, szyroki*; (3) mazowizmy: *dopioro, jachać, lasonek* 'lasek', *sila* 'dużo', *sierzp*; (4) kresowizmy; (5) (biało)rutenizmy (Karaś 2002, 277–346).

A. Odmiana laudańska (Kowno, Kiejdany, Janów, Poniewież i Radziwiliszki). W oparciu o zróżnicowanie narodowo-społeczne H. Karaś (2002) i A. Zielińska (2002)

wyróżniły trzy polskie socjolekty: (1) szlachty zagrodowej, (2) ziemiaństwa i inteligencji (dziś nieistniejącej), (3) chłopów litewskich, najbliższy strukturalnie polszczyźnie Litwinów puńskich. Ostatnio obie autorki w oparciu o korespondencję z XIX–XX wieku omówiły w sposób odkrywczy polski socjolekt szlachecki na podłożu litewskim (kowieńsko-żmudzki) w konfrontacji z grodzieńsko-białoruskim (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, 195–314).

B. Odmiana jezioroska (Jeziorosy – Wiłkomierz). W końcu XIX wieku J. Petrowowa z Rymaszewiczów zebrała wykorzystany przez J. Karłowicza (SGP) Słownik gwary Polaków litewskich (por. Koniusz 2001, 44–49), a w okolicach Jeziorosów zapisała tekst polski z ust „szlachty drobnej i chłopów”, oto jego początek:

Kiedy pójdą do klebanii, to ksiądz kleban da mnie kleba. – Ja szedysz do kościoła, spotkałam się somsiada. – To już kiedy tak, łaskawy Panie, to niekaj będzie nami. – Przyniosłam się do pani skować piniędzy, wszakżeż wiem – u pani, jak u kieszeni. On jest bywawszy w wielu mieściech. Indziej, zawždy. – O to bogaty schlakcic, u niego niezła portunka; trzy zmiany po 50 purów wysiewu. – On niedawno był sprawiwszy wesele córki („Wisła”, XVI, 1902, 672).

W opinii H. Turskiej (1939/1982, 52–55) polszczyzna Jeziorosów stanowiła wspólny obszar ze smołwieńsko-widzkim. Ostatnio H. Karaś (2004, 35–72) omówiła skrupulatnie zmiany, które dokonały się po 1920 roku, gdy Jeziorosy pozostały w Republice Litewskiej, a Smołwy, Widze, Ignalino znalazły się w Polsce; po roku 1944 w Białoruskiej SSR, co zbliżyło polszczyznę jezioroską do kowieńskiej, a ignalińską i widzką do języka białoruskiego i rosyjskiego.

3. SUWALSZCZYZNA

Z historii i toponimii wiadomo, że Suwalszczyznę zamieszkiwali wyćpieni w XIII–XIV wieku Jaćwingowie. Od XVI wieku przybywała tu ludność mazurska spod Ełku, litewska spod Merecza i białoruska spod Grodna (Zdancewicz 1963; 1966; Marcinkiewicz 2003). Najstarszy znany polski dokument *Regestr sPisania Iezior* pochodzi z roku 1569: „Iezioro Wigry mniej albo więcej Thoni 300. A inszych dlia wielkiej głębokosci niewłoczą. Ryba w niem Łosos, Siha, Sieliawa, Szuka, Liescz, Karas, Okun, Liny, ynsza wszeliaka ryba” (Falk 1979, 27).

A. Odmiana wschodnia (sejneńska). Obejmuje wąski pas: Rudka Tartak, Szypliszki, Giby, Berzniki, wykazuje liczne wpływy litewskie i białoruskie. Jak stwierdził T. Zdancewicz (1963; 1966), gwara ta wykazuje duże podobieństwo do polszczyzny na południe od Wilna, należy więc do typu północnokresowego.

Fonetyka

1. Zmorfologizowana ruchomość akcentu, częściowo zestrojowego: *nie_dám, koły_sá_sie*.

2. Redukcje samogłosek nieakcentowanych: *trocha, szczycina, pugoda*, hiperyzm *ostrużnie*.

3. Rozkład, zanik w wygłosie i wahania nosowości typu *gęszcz, zęb; idą* [ido].
4. Palatalność grup spółgłoskowych jak na Wileńszczyźnie: *źwierz, reńce, pens'ja / pan-ski, głośno*.

Morfologia, składnia

1. Tendencja do zaniku neutrum: (*ta*) *auta, łóżka, okna pobita, pełna garło; czysta sienia*.
2. Uogólnienie *-y / -i* w nom. pl.: *noc-y, pan-y, palc-y / córki, pn-i*.
3. Zaimek: brak enklityki i form z *n-*: *mówia do jego*; formy *j-on*, wtórnice *j-ona, j-oni; ktoś-ci*.
4. Czasownik: (a) zaimek w miejsce końcówek ruchomych: *ja / ty / jon był*; (b) *jest* 'są': *ryba jest*.
5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *nie mów dla żonki; spytaj u matki*; (b) dzierżawcze: *u nas jest*; (c) imiesłowowe *on już pojechawszy*.

B. Odmiana zachodnia (suwalsko-augustowska). Należy do gwar mazurskich, ale wykazuje wpływy białoruskie i w mniejszym stopniu litewskie. Została udokumentowana w połowie XIX wieku przez Aleksandra Osipowicza, a wprowadzona do literatury pięknej przez Teodozję Jagłowską (1936/2004 *Klqkry i klawery* ['stare buty i graty']). Zachodnio-suwalskie gwary mazurzące opracował skrupulatnie T. Zdancewicz (1980).

Fonetyka

1. Akcent zestrojowy, częściowo ruchomy, oksytone: *al¹, jescz¹, rani¹, napiła¹ sie, kiedyś¹-ci*.
2. Wahanie *ó / o*: *kościół, moj, później*.
3. Rozkład nosowości: *często* [censto], *idą* [ido], *trochę* [troχa], *nią* [n'om].
4. Palatalność typy wileńskiego: *ź_wierzchu, na koncu*.

Morfologia, składnia

1. Formanty: *-uk, -un*: *cygan-iuk, żydz-iuk, bolt-un*.
2. Wyrównania deklinacji jak pod Sejnam: pl. nom. *Litwin-y, chłop-y, spodn-i*; gen. pl. *śłoz-ow*,
3. Zaimek: (a) osobowy *j-on* (forma białoruska), *j-ona, j-ono*, pl. *j-oni*; (b) brak enklityk: *nie boi się jego*; forma *chtoren* 'który'.
4. Czasownik: *je(st)* 'są': *kucy* ('kurniki') *u każdego je*; formy typu *ja był*.
5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *dla was mniej dali*; (b) imiesłowowe: *przyjechawszy był*.

Zapożyczenia białoruskie są mniej liczne niż pod Sejnam; jeszcze rzadsze litewskie: *aciu* 'dziękuję', *gab* 'wiąz', *kadyk* 'jałowiec', *gęlgotać* 'gaworzyć', *kiendziuk, łupy* 'grube wargi', *mergać* 'migotać', *ro/ezginie* 'nosidła do ziarna, słomy' oraz niemieckie (z sąsiednich Prus) *jo* 'tak', *drejfus* 'trójnóg', *fajny, śpas* 'historyjka', *rychtycyny* (?) 'słuszny'.

C. Polszczyzna Litwinów puńskich. Dokładnie opracowana (Gołąbek 1987; Kasper 1992; Kolis 1991; Marcinkiewicz 2003), wykazuje bardzo liczne kalki i transpozycje litewskie, co rzuca światło na genezę gwarowej polszczyzny na podłożu litewskim.

Fonetyka

1. Okazjonalnie *i* w miejsce *y*: *syn* [sin], *kuzynka* [kuzinka].
2. Szeroka wymowa *e*: *siebie* [s'eb'a], *jeszcze* [ješča].
3. Rozkład i zanik nosowości: *ciężko* [c'ęńsko], *mąż* [mąńš], *mają* [majon], *pracują* [pracujo].
4. $\chi = k$: *nie kce kleba*, hiperyzm *zaχrystija*, *tkam szeroko* [tχam šeroχo].
5. Palatalne *l*, np. *bydlaków* [bydl'akuf], oraz *m* [m'] przed *e*, np. *Ameryka* [am'erika].
6. Mieszanie *ś*, *ź*, *ć* z *š*, *ž*, *č*, np. *kupilišmy*, *dwadziešcia*.

Morfologia

1. Formanty litewskie i białoruskie: *Ant-uk-uć*, *indyk-uć* / *indycz-uk*, *chitr-un*.
2. Rodzaj rzeczownika: brak neutrum, rodzaj według odpowiedników litewskich: (*ta*) *bagna*, *kościola*, *pola*, *skrzydła*; (*ten*) *jesień*, *okno*; *dwie koni*, *dwa tyżeczki*.
3. Przypadki: sg. acc. fem. -*a*: (*wypija*) *herbat-a*; pl. nom. -*i* / -*y*: *Polak-i*, *Litwin-y* / *krow-y* (*poszli*); gen.: *dzieci-ów*, *ksiązk-ów*, *świni-ów*, *wesel-ów*; acc. = gen. (*wieźli*) *ptasz-ów*, instr. *ręc-ami*, *koni-ami*.
4. Zaimek: brak enklityk i form z *n*:- *u ich było*; *dał dla ich*.
5. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja robił* / *robila*; *my robili*; 3. os. sg. = pl.: *jest ludzie*; *oni razem pracuje*; czas zaprzeczony z imiesłowem: *jak ściemniało*, *już była przyjechawszy*.
6. Konstrukcje litewskie: *Piszę list dla mamy*; *ona starsza za mnie*; *litował się jej*; *głowy im bolą*; *jak ja panna była*, itp.

4. PODLASIE – GRODZIĘSZCZYNA

Nazwa *Podljaše* '(ziemia) pod Lachami' występuje w źródłach ruskich od XV wieku: *Podlachia* 1449, *Podljase* 1495. Nazwa polska *Podlasie* 1517 powstała przez adideację do *lasu*. Historyczne Podlasie obejmuje dwa regiony etnograficzne, na północy tereny pojaćwieskie w dorzeczu górnej Narwi, a na południu wschodnia część międzyrzecza Bugu i Narwi. Położona na prawym brzegu Niemna Grodzieńszczyzna, mimo różnych losów historycznych, bliska jest pod względem językowym Podlasiu (substrat zachodniobiałoruski).

A. Odmiana północnopolaska. Spośród kilku opracowań mowy mieszkańców: Białegostoku (Wróblewski 1981), Sokółki (Nowowiejski 1989), Tykocina (Gloger 1893), najdokładniejszy jest słownik dialektu Knyszyna C. Kudzinowskiego (rękopis), którego dzieło kontynuuje dziś D.K. Rembiszewska (2006; 2007).

Fonetyka

1. Akcent: oksytone w zapożyczeniach ruskich, np. *baraxłó*, *b'egóm*, *χitrec*, *stupaj*, itp.
2. Przykłady akania: *ladyga*, *pancoχa*, *pav'eka*, *taboły*, hiperyzmy: *tobaka*, *toboret*.
3. Zachowanie dawnego *ó* ścieśnione: *duxóřka*, *gnój*, *spólnik*, też w miejsce staropolskiego *ó*: *bagnó*, *blekót* i w zapożyczeniach ruskich: *mólebni*; zachowanie *é* ścieśnionego: *pláték*, *jedèn*; nieakcentowane *e* > *i* (Kresy, Podlasie, Mazowsze).

4. Nosowość przed szczelinową, np. *ćeski, drożek*; wahanie *ę / o*: *geś'or, p'ontro*; denazalizacja: *o [o]*: *robią [rob'o]*, *zimą [z'imo]*; wtórna nosowość: *dolęgliwość*.

5. Mazurzenie, dawniej częste, dziś w stanie zaniku; ślady kresowego mieszania $\dot{S} \times \acute{S}$: *beštać, ćort, dyżurka, źvir*.

6. Palatalność *ś, ź, ć, ź* i grupy spółgłoskowe, jednolite fonetycznie, np. *lancuχ / źv'er*; miękkość *l* (w zaniku): *bl'axufka, ciel'ency, l'ada, dyšel'*; przykłady hiperpoprawnego *ń*: z *rańa, reńka* (typ kowieński); $\chi y > \chi'i$: *χ'itry*. Dźwięczne *h* zwykle w zapożyczeniach.

7. Częste *r* w miejsce *rz*: *grebiń, krykun, χren, przyzba*.

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju – masc. *butelék, recépt*; fem. *kartofla, kanała, pac'orka, parova*; (b) ujednoczenie końcówek pl. nom.

2. Zaimek: *j-on* 'on', formy *niχt; naś-y, jakiś-ci-k*.

3. Czasownik: (a) przykłady braku ruchomych końcówek: *ja był / byłem*; powtórzone *-m* po *żeby*: *żeby-m ja m'ala-m*.

Składnia

1. Częsta konstrukcja z *dla*, np. *zańeś dla końa*.

2. Ruska kongruencja liczebników: *dv'ě, try [...] godzin lat, čtery l'at*.

Słownictwo

Zapożyczenia litewskie (niektóre może jaćwieskie): *aću* (zrop *aću Bozi*), *bambiza* 'duży i niezgrabny człowiek', *bonda* 'bochenek', *brejtać* 'platać', *dersać* 'podrzucać (wóz na drodze)', *gieniać* 'obcinać gałązki', *jegła, kiziuk* 'źrebię', *krusznia* 'stos kamieni na polu', *kulsza* 'biodro, róg fury z sianem', *kump* 'szynka', *kumści* 'pełna garść czegoś', *kursać* 'ruszać, pobudzać', *łupa* 'warga', *musy* 'fusy', *otosa* 'pręt przy wozie', *pakule* 'pakuły', *poszur* 'podściółka', *rojst* 'trzęsawisko', *spyl* 'drzazga', *s(z)akal* 'polano', *sz/špurc* 'urwis', *zolić* 'gotować w ługu', *zagar* 'chrust'. Poza tym liczne zapożyczenia białoruskie, rosyjskie, niemieckie i z języka jidysz.

B. Odmiana południowopodlaska

Drohiczyn. Język tego subregionu została udokumentowana w końcu XIX wieku w *Słowniczku gwary od Drohiczyna* L. Czarkowskiego (2009, 131–219). Przypomina (mazurską z pochodzenia) gwarę zachodniosuwalską z nielicznymi wpływami zachodnioruskimi, które nadają mu jednak kresowy charakter:

1. Samogłoski: (a) przykłady *o* w miejsce *ó*: *gora, pozno, przepiorka, zdroj*; (b) zanik lub rozkład nosowości w wygłosie, np. 1. sg. *boj-e się*, 3. pl. *ostan-o* / sg. instr. fem. z *tak-om*.

2. Spółgłoski: (a) fonotaktyka mazowiecka; (b) miękkie χ' : *chiba, warząchiew*; (c) *kt > χt*: *chto, nicht*; (d) dźwięczne *h*; (e) wahanie *rz / r*: *cierzpieć, sierzp, wiatr*.

3. Rzeczownik: końcówki pl. gen. *-ów*: *jajk-ów, ręc-ów, sani-ów*.

4. Czasownik: (a) brak końcówek ruchomych: *ja nic nie widział, cy ty zgłupiał*; (b) *jest* 'są'.

5. Zapożyczenia białoruskie: *duha, holk* 'wrzawa', *holoble, kałdun, murowka, łaskuny, trybuch* 'brzuch'; niektóre pochodzenia litewskiego: *bon(k)a* 'chlebek', *otos* 'żelazny pręt przy wozie', *ki(e)ndziuk, kulsza [kulsza]* 'biodro' *zadarejko* 'leniwy parobek'.

Świsłocz. Pewne cechy regionalne widoczne są w twórczości Kraszewskiego (dzieciństwo w Romanowie koło Białej; nauka w Lublinie i Świsłoczy, studia w Wilnie). Stylizacja językowa w powieściach ludowych, których akcja toczy się na Wołyniu, wykazuje obok ukraińskich również cechy białoruskie (Koniusz 1992), podobnie w korespondencji (Pihan 1988; Olma 2006):

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *bole, kościołek, podrożny, uniosł*, hiperyzmy: *cós, drózzą, przywłóka*; (b) wahanie *ę / o*: *przywiązał, wstrzęsa / piątrowy*.

2. Palatalność kresowa: (a) *boleśny, mieszkańka, odeźwie, pomoć Boża / bolesnie, ciesła, pamięć, zle*; (b) ślady wymowy *sj, zj, cj* [*s', z', c'*], np. *w stacij, z okazij, pretensji* (Olma 2006, 43).

3. Rzeczownik: (a) wahanie rodzaju: masc. (*ten*) *butel, kopyt, poręcz, pozytywek, szmat*; fem. (*ta*) *kantora, kartofla, łuczywa, skrzypca, zaducha, zacisza*; (b) przypadki: sg. gen. częste *-a*: *dęb-a, dzwon-a, las-a*; dat. *chłop-owi*, loc. *po las-u*; pl. nom. *wielk-
-ie panow-ie*.

4. Zaimek: przykłady braku enklizy u form z *n-* po przyimku: *wy mnie pomogli; on ciebie kocha; a jak ja jego był?*; forma nom. sg. neutr. *te* 'to', np. *te siolo*.

5. Czasownik: (a) bardzo częste 1. pl. *-m*; (b) pomijanie końcówek ruchowych w czasie przeszłym: *ja ciebie hodowała; co by ty zrobił; my [...] pilnowali*.

6. Konstrukcje: (a) dzierżawcza: *jest u mnie ćwiartka grochu*; (b) imiesłowowa: *at, wylazłszy z gorszego kłopotu; tam dziurę wykopawszy*; (c) brak łącznika: *biedna ja; jakież ty niedobry; wy ubodzy jak ja* (Koniusz 1992; Pihan 1988; Olma 2006).

C. Odmiana grodzieńska. Zredagowane po polsku teksty pojawiają się w końcu XVI i narastają w XVII–XVIII wieku w *Aktach grodzieńskiego sądu ziemskiego* (wyd. AVAK, I). Dokonane z nich przez J. Trypućkę wypisy zanalizowała skrupulatnie Z. Kurzowa (1993). Pozwalają one stwierdzić, że pod względem językowym akta grodzieńskie nie różniły się od wileńskich.

Sytuację etnolingwistyczną na XIX-wiecznej Grodzieńszczyźnie utrwaliła w swej twórczości Eliza Orzeszkowa, której regionalizmy ujawniają się w korespondencji (Handke 1989) oraz w odnalezionym niedawno autografie *Nad Niemnem*, na którym J. Bachórz oparł najnowsze wydanie dzieła (1997, BN I, 294). Językiem kilku powieści w porównaniu ze współczesną polszczyzną tego regionu (Grodno, Lida, Wołpa) zajęła się K. Konczewska (2012; 2018), dokumentując zachowane w większości do dziś regionalizmy pisarki. Oto ich przegląd (skrót: Orz. – powieści Elizy Orzeszkowej; dziś – stan dzisiejszy).

Fonetyka

1. Często *o* w miejsce *ó* oraz liczne formy hiperpoprawne z *ó* w miejsce *o*, np. *któs, cós, czegós, ostróżnie, paciórek, poziómka, spójrzyć, wymówny* (Orz. – dziś).

2. Palatalność typu kresowego: *lesny / radośny; zwierzę, nieźmierny* (Orz. – dziś).

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) wahanie rodzaju: neutr. *pólko*, fem. *festyna* (Orz.) – dziś: masc. *podwórz, twarz*, fem. *piec*; (b) sg. dat. *pan-u Anzelm-u* (Orz.) – dziś: *sąsiad-u*.

2. Zaimek: (a) formy pełne, bez *n-*: *czy mnie sił starczy; lubi jego i pieści* (Orz.) – dziś: *widziałam jego tam; poszedł z im, byłam u jego*; (b) nom. sg. neutr. *te* 'to' (Orz. – dziś).

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*: *moż-em, zajdz-iem* (Orz.) – dziś: *idz-iem, zacz-n-iem*; (b) derywaty na *-iw/yw-*: *nocow-yw-alam, rozluzow-yw-ały* (Orz.); (c) unikanie końcówek ruchomych: *ja-ż tam był* (Orz.) – dziś: *ty to zrobił, my tam poszli*; (d) zwrotne się po czasowniku na końcu zdania: *Michałek ze mną ożenił się* (Orz.) – dziś: *poszła tam uczyć się; zawsze śmieje się*.

Składnia

1. Kongruencja: *panny [...] chodzili* (Orz.) – dziś: *kobiety stali; dzieci zaczęli*.
2. Elipsa łącznika: *znaczy, że ja zła?* (Orz.) – dziś: *ja już stara kobieta*.
3. Dzierżawcze ‘u mnie jest’: *a gromnica jest u was?* (Orz.) – dziś: *u mnie jest siostra*.
4. Konstrukcje: (a) przyimkowe: *przeciwko stryja* (Orz.) – dziś: *przeciwko pana*; (b) bezokolicznikowe: *nam śmiech ludziom robić* (Orz.) – dziś: *co mnie tu robić?*; (c) przypadkowe: *Franki poproszę* (Orz.); (d) pytajne: *nu a jakież?* (Orz.) (Konczewska, 2012).

Bliski języka Orzeszkowej był socjolekt szlachty grodzieńskiej XIX–XX wieku, omówiony we wspomnianej wyżej pracy Z. Sawaniewskiej-Mochowej i A. Zielińskiej (2007, 195–314).

D. Polszczyzna Pogańskich gwar z Narewu. Z regionem grodzieńsko-podlaskim można łączyć polską część, odkrytego w 1978 roku przez Vjačesłava Zinova, zachowanego w odpisie słowniczka *Pogańskie gwary z Narewu* (oryginał zapewne z XVI–XVII wieku), w którym spotykamy m.in. wyraz *matecznik z Pana Tadeusza*, a poświadczony jedynie w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny. Występują też inne regionalizmy: (1) palatalność: *alie, noć, piosienka, powiedź, słóńcie, źwierz*; (2) wahania wokalizmu: *dla mni, ezero, leżać, potom, wiotr, potom zęb*; (3) końcówki pl. nom. *Moskal-i, wujk-i, wujenk-i*; (4) iterativa na *-i/yw-*: *zwycięż-yw-ać*; (5) nieliczne zapożyczenia białoruskie, a w części bałtyckiej germanizmy i ugrofinizmy (Zinkevičius 1992), co by wskazywało na przybyszów z pogranicza łotewsko-liwońskiego w Kurlandii.

5. POLESIE

Nazwa *Polesje* pojawia się w 1274 roku. Jako region geograficzny obejmuje dorzecze Prypeci i Podlasie, sięgając na zachodzie po środkowy Bug, którego lewe dorzecze w Polsce nosi dziś nazwę Polesia Lubelskiego. W gwarach białoruskich Polesia Rzezyckiego wyraz *pole/isje* oznacza ‘teren bagienny porośnięty niskim lasem’. Zredagowana w języku starobiałoruskim Kronika Bychowca (powstała zapewne w pocz. XVI wieku na dworze Olelkowiczów w Słucku, a zapisana literami łacińskimi, wykazuje pewne cechy ukraińskie (ikawizm, dyspalatalizacja) oraz liczne polonizmy (Citko 2006). W XVII–XVIII wieku spotykamy polskojęzyczne dokumenty AVAK (I–XXXIX) oraz rejestry podymnego (1667–1690).

A. Odmiana zachodniopoleska (Brześć – Kobryń). Literacka polszczyzna regionalna ujawnia się w twórczości Juliana Ursyna Niemcewicza (*1758 Skoki koło Brześcia), co w oparciu o autografy i pierwodruki pisarza wykazała H. Waszkis (1973, 171–217).

Fonetyka

1. Wahanie *ó / o*: *bolem, wieczor, wprzody*, hiperyzmy: *ostróżność, społeczeństwo, żywiół*.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie: *ciężył, grząskie, w pieniądzech / zwięzłość, piąciu*; (b) ekwiwalencja $\epsilon = en, eń$: *stęplu, wycięczony*; (c) denazalizacja: *ciągnoc, minowszy*; (d) wtórna nosowość: *węzglowie, w mieszkaniu*.

3. Uproszczenie grupy *rż* [rʒ] > *rz* [ʒ]: *oskarza, drzeć*, hiperyzmy *rz > rż*: *burzliwy, szerzej*; przykłady *r* w miejsce *rz*: *skrynie, rozruci*.

4. Palatalność kresowa: (a) wahanie *š, ž, č / ś, ź, ć*: *boleśny, śpięcie, przyśli, drażni / głośno, kuznia, puscil, z dziecmi, szarancza*; (b) sekwencja *sj, zj, cj > s', z', c'*, np. *prowińcij* [n'c'].

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju: masc. *zaczisz, fem. lachmana, manewra, zatarga, zawała*; neutr. (*ogniste*) *luno*; (b) ujednolicone zakończenie pl. nom. *oczki-i, rybak-i, wilc-y*.

2. Zaimek: formy enklityczne w pozycji mocnej: *zowią mię, na się rzucil*.

3. Czasownik: 1. pl. częste *-m*, np. *lec-im, udaj-em* (jak w gwarach północnopolskich).

W końcu XIX wieku polszczyzna poleska została wykorzystana do stylizacji przez Marię Rodziewiczównę (*1863), która prawie całe dorosłe życie (1881–1939) przebywała w Hruszowej koło Kobrynia, gdzie powstały m.in. *Czahary, Dewajtis* i *Macierz*. Żywa do dziś w Brześciu i w Kobryniu polszczyzna wykazuje cechy białoruskie i ukraińskie (dyspalatalizacje, ślady ikawizmu).

B. Odmiana środkowopoleska (Łuniniec – Mozyrz). Jak zauważa V. Verenič (1990, 33 tablica) na Polesie napływają kolejne grupy osadników z Korony i WKL: XV–XVII wieku szlachta zagrodowa; XVII – poł. XIX wieku „budnicy” z Mazowsza; 2. poł. XIX wieku robotnicy „chateczkowi” z Galicji, Królestwa i Wileńszczyzny. Sam opracował skrupulatnie gwarę wsi Zamosze koło Łunińca zamieszkałą przez potomków szlachty zaściankowej z Mazowsza (Verenič 1990, 7–141), stwierdzając m.in. brak mazurzenia i samogłosek pochylonych, a z drugiej strony silne wpływy zachodnioruskie, co nadaje jej charakter północnokresowy.

Fonetyka

1. Zmorfologizowany akcent ruchomy: oksytyna *bołun, ni mam, wypij*; proparoksytona *jąkaśc'i*.

2. Rozkład i zanik samogłosek nosowych: *wąs* [vons], *gęś* [genś]; *gadają* [gadajo].

3. Częste *r* w miejsce *rz*: *jarmo, gospodaś / gospodara*.

4. Spółgłoski prepalatalne: *s', z', c', ʒ'*; miękkie χ' , np. χ' *iba, ʎ'itry, muʎ'i*.

5. (Dys)palatalizacja grup spółgłoskowych: *konsk'i, panstvo, lancuʎ, skončy*.

6. Wpływy otoczenia zachodnioruskiego (brus. / ukr.): (a) zmiana *e > i, y; o > u* w sylabach zamkniętych: *śnieg* [s'n'ik], *nerki* [nyrk'i], *kąkol* [konkul]; (b) proteza nagłosu: *v-okno, v-uʎo, h-ećko, j-inšy*. W sąsiednich wsiach dyftongi poleskie typu *koń* [ky'ń], *chleb* [χli'ɓ].

Morfologia, składnia

1. Rzeczowniki: (a) zmiana rodzaju: fem. *ptaśka, kv'ata*; (b) brak form męskoosobowych.

2. Zaimek: (a) brak enklityk zaimkowych i form z *n-*: *ja tob'e zaplace, a kto jego v'i; kolu jego*; (b) formacje typu: *ni-χto, χtur(n)y*.

3. Liczebnik: *z'es'enc' metry; pare pros'ak'i*.

4. Czasownik: (a) końcówki 1. pl. *-m(o)*, 2. pl. *-ta*; (b) zaimki osobowe w miejsce końcówek ruchowych: *ja ganiał; to pośed-by*; (c) *jest 'są'*; (d) żywotność imiesłowu uprzedniego, np. *vun to sob'i zrobił s'ano kos'ifšy*.

6. NOWOGRÓDCZYNA

Ziemia nowogródzka, zwana dawniej Czarną Rusią – w XIX–XX wieku jako nazwa przezwiskowa (Moszyński 1926, 10) – należała do WKL od czasów Mendoga. Pod względem etnograficznym jest w większości białoruska (Fedorowski 1897–1981); na północy zachowały się zanikające wyspy litewskie (koło Zdzięcioła i Wołożyna), zaś z zachodu postępowało osadnictwo z Mazowsza. Najstarsze zredagowane po polsku dokumenty w AVAK (I–XXXIX) pochodzą z XVII wieku. Ze stulecia następnego zachowały się stylizowane na gwarę (mazursko-białoruską) oratorskie popisy studentów. W XIX wieku polszczyzna nowogródzka wraz z bliską jej wileńską weszły do polskiego języka literackiego poprzez twórczość Adama Mickiewicza, Jana Czeczota i Władysława Syrokomli.

A. Odmiana nowogródzka. Została utrwalona w twórczości Adama Mickiewicza, którego osobliwości językowe budziły zainteresowanie czytelników od momentu ukazania się pierwszego tomu *Poezji* (1822) i są do dziś przedmiotem intensywnych studiów. Wydobyte przez J. Trypućkę z autografów *Pana Tadeusza* cechy fonetyczne i fleksyjne zanalizowała skrupulatnie M. Szpiczakowska (2001). Wcześniej elementy białoruskie w twórczości poety omówił docieklewie S. Stankiewicz (1936, 232–264). Oto wybrane regionalizmy gramatyczne w *Panu Tadeuszu*.

Fonetyka

1. Pochylone *é* wymawiane [i], [y], por. rymy: *żrenice – świeće, obaczy – raczej, dalej – kichali*.

2. Wahanie *ó / o*: *bob, gora, rowno, sposob*; rymy: *do góry – te mury, brzożki – wioski, ojca – zabożca*, hiperyzmy: *ostróžny, dójrzyć, ktoś, coś, po wzróści*.

3. Ślady (j)akania: *-ę [-a] rura w rura; podała ręka*.

4. Nosowość: wahanie barwy samogłoski: *gęsiory, cięża / piqter*; ekwiwalencja $\text{Ą} = \text{AN}$: *arędarz, panięka, przekłęstw / pączoszki*; wtórna nosowość: *na węzłowiu*; denazalizacja [-q]: *zagadko*.

5. Palatalność typy wileńskiego: (a) *spiął, zbierał / smiech; miłośna, nieźmiernie / bolesnie, coscie, guslarze, prosba, słońce*; (b) zapisy *-ć* typu: *więć, piwnić, kończąc* (por. wyżej); (c) wymowa *sj, zj, cj* [sʲ], [zʲ], [cʲ]: *komisią, Galiciani(e)*; (d) wahania *ś, ź, ć / sz, ż, cz*: *bruśnice, sron / szłq, wisznia*; (e) miękkie [χʲ], [hʲ]: *muchi, marchiew, Sapiehi*.

6. Wymowa grupy *rż* [ž], zapisy *rz*: *dierzawi, oskarzać*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) wahania rodzaju: masc. *butel, poręcz-em, smycz (tkany); białek (oka)*; neutr. *rękawo, perło*; (b) przypadki: sg. dat. *Chłopc-owi / szlachcic-u*; voc. *Panie Klucznik!, Zosi-o!*; pl. nom. *wilc-y, drab-i, Moskał-i / oczk-i*; gen. częste *-ów*; acc. m. -os. -y: *murzyn-y (gromi)*.

3. Przymiotnik: comparativus typu białoruskiego: *świadoszcy, raźniejsze*.

4. Zaimek: (a) zakłócenie reguły enklizy: *już mię znudziło / biada mnie*; (b) formy: *te* 'to': *te dawne przysłowie*; *inszy* 'inny': *u mnie insza gałka*; *taki sam-y*, **jakiś-ć: jakaś zawilość*.

5. Czasownik: (a) formacje na *-i/yw-*: *otrzep-yw-a, podsłuch-iw-a, przysiad-yw-a*; (b) częsta 1. pl. *-m*: *krzycz-ym, pij-em, zrob-im*; (c) mieszane rodzajów w czasowniku: (Telimena) *byłem ja w Peterburku*; (d) pomijanie końcówek ruchowych (zaimki): *ja wtenczas milczał; czy ty oszalał Rykow?; my już czekali*.

Składnia

1. Związek zgody typy: *ogary [...] wpadli; zęby [...] zatopili*.

2. Konstrukcja dzierżawcza: *u mnie jest rozum szlachecki*.

3. Rząd przymków (składnia białoruska) *ścisnął za kolana; pytać u mnie o paten-ta; byłem tam w spowiedzi (Pan Tadeusz), na tym tygodniu* (Archiwum Filomatów), itp.

4. Spójnik (*do*)*póki* bez negacji: *dopóki gwiazdy zejda (To lubię), póki się wszystko rycerstwo obudzi (Grażyna)*.

Z pobliskich Maluszyc pochodził przyjaciel A. Miczkiewicza z nowogródzkiej szkoły – Jan Czczot (1796–1847), autor kilku zbiorów zatytułowanych *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny*. W ostatnim dodał *Niektóre przysłowia i idiotyzmy w mowie Sławiano-Krewickiej s postrzeżeniami nad nią uczynionymi* (Wilno 1846, 64–123), co stanowi pierwszy opis żywego języka białoruskiego.

Polshczyzna XX-wieczna mieszkańców Nowogródka jest przedmiotem badań T. Lewaszkiewicza (2005; 2017), który w oparciu o bogatą literaturę przedmiotu omówił m.in. wahania typu *ojcieć, więć / dac, lokiec*, dochodząc do wniosku, że jest to zanikający regionalizm fonetyczny (a nie, jak niektórzy sądzą, zjawisko czysto graficzne).

B. Odmiana nieświeska. Jest reprezentowana przez niebadane dotychczas od strony językowej archiwa radziwiłłowskie, m.in. *Regestr spisania rzeczy Księcia J. M. skarbowych [...] 1626; Inwentarz Zamku Nieświeskiego 1673*, (wyd. Bernatowicz 1998). Z Nieświeżem był związany Władysław Syrokomla (*1823 Smolków koło Słucka), którego język poddał skrupulatnej analizie J. Trypućko (1955–1957), wykrywając liczne regionalizmy.

Fonetyka

1. Częste *o* w miejsce *ó* w różnych kategoriach: *brod, dziob, oboz; bolu, sępow; niost, zrobmy*, hiperyzmy: *aniół, bezwłócznie, młodszy, stós, wójsko*, itp.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / q*: *ciężyc, dębek, skępiec / piqter, stanqła*; (b) ekwiwalencja *Ą = AN*: *przekłęstwa, małżqka*; (c) denazalizacja: *idq drogo*; (d) wtórna nosowość: *węzglowie, ucześnik*.

3. Palatalność typu kresowego: (a) *boleśny, jaśna / donosny, lesny; żbiera, żmiany*, hiperyzmy: *czyńsz, jutrzeńka*; (b) sekwencja *sj, zj, cj* [s', z', c']: *stagnacja*; (c) częste wygłosowe *-ć*, np. *dzieźić, garnieć, księżyc, więć, wleć*.

4. Proteza *h-*: *h-anyżu*, *h-atlas*, *h-ulan* (częsta w gwarach poleskich, np. *h-usy*, *h-okna*, *h-ości*).

5. Wahanie *v / ʋ / u*: *wrojoną* [ʋ-], *u mińskim powiecie* [ʋ_m-].

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: zmiany rodzaju i odmiany: *kartofla*, *okrucha*, *paciorka*, *ptaszka*, *pieczenia*.

2. Zaimek: brak enklityk i form z *n-*: *a któż jego zbada?*; *mnie do jego przyprowadzili*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-mi*: np. *widzi-mi*, *trafia-mi*; (b) częsty przyrostek *-i/yw-*, np. *darow-yw-am*; (c) bezokolicznik typu: *darć*, *odparć*, *żarć*; (d) zaimki osobowe w miejsce ruchomych końcówek w czasie przeszłym: *jechał ja*; *my ostonili*.

4. Konstrukcje: *przyszli bicze boże*; stylizacja z imiesłowem: *czy on piwszy przebrał miarku*.

C. Odmiana żyrowicka. W konwiczce bazylikańskiej w Żyrowicach (koło Słonima) na popisach studenckich wygłaszano stylizowane na gwarę *Mowy sejmikowe*. Dwie z nich z 1751/2 i 1761 odkrył J. Janów, a opublikował S. Pigoń (1970, 7–31), stwierdzając, że oba teksty wykazują mazurzenie, ale pierwszy (1) zawiera leksemę mazowieckie i pewne cechy ruskie, a drugi (2) białoruską substytucję: *w > u* [ʋ], *q > u*, *rz > r*, imiesłów uprzedni i regionalizmy słownikowe. Oto początkowe urywki obu tekstów:

(1) *Mowa JMci Pana Markowskiego, nazwanego Pipy – Mazura:*

Sastam się wasym Mciow, Panowie, Kolegowie, Bracia, a pod casy Dobrodzieje, kiedy co dacie. Ześla się was wielka zgraią Paniątecek, a wciurko to, zeby co wychłać u Pana Marsalki, ale widzę, nie bedzieta gęgać, bo nie ma zgody na JMci Pana Iwaskowica [...] Jesce się we mnie dotychczas sila nie zepsiała, iak poydę za radlem, az ziemia skrzypi; z dziadowskiej sabli zrobilem haki na capigi, a funt pasa kiple do cepow, a ia mam ustąpić?

(2) *Mowa JMci Pana Karpowicza, nazwanego Domosiedzialowski.*

Prybyuszy na te miejsce y stanuszcy pred premożnymi Waszecieą Panami, przyznać muszę, iż nigdy na tę osobę, którą zamyślacie za marsalka obrać, nie przyzwole, bo mi gorzko przypominać przychodzi prez Jegomości wyrądzoną pakość [...] Pan Cochowic ku mnie z nahajem kontrował, y iuz był taki pocół mrugać na mnie bizunem, koliby się był do kleci cym chuczey nie prytylił.

7. MIŃSK – BOBRUJSK

A. Odmiana mińska. Polszczyzna miasta Mińska nie była dotychczas przedmiotem systematycznych badań. Pewne regionalizmy i fragment tekstu wierszowanego przytacza Melchior Wańkowicz (*1892 Kalużyce) w *Szczenięcych latach*. Żargon złodziejsko-przemysłniczy pojawia się w powieściach Sergiusza Piaseckiego (*1901 Lachowicze), do których autor dołączył słowniczki. Oto kilka przykładów: *blondynki* ‘wszy’, *bratwa* ‘bracia’, *chrust* ‘carski rubel papierowy’, *guzik* ‘złote 10 rubli’, *kicz* ‘więzienie’, *komin / kopyto / spluwa* ‘rewolwer’, *łusy* ‘księżyc’ *maszynista* ‘przewodnik przemysłników’, *marucha* ‘dziewczyna’, *noszczyca* ‘przemysłniczka’, *orzechy* ‘naboje’, *plitować* ‘uciekać’, *podpolnik*

‘konfident’, *samogońszczyk* ‘pędzący alkohol’, *szmara* ‘kobieta’, *truszczoba* ‘melina’, *skwer / źwiaga* ‘pies’, *żygan* ‘złodziej’, *na wytyśz* ‘otwarcie’; *dawać / zrobić gwinta* ‘uciekać’ (*Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy* 1937 i inne).

B. Odmiana bobrujska. Mówiony język polskich zaścianków nad Berezyną w XIX wieku został artystycznie udokumentowany w powieści Floriana Czarnyszewicza (*1895 Bobrujsk, od 1924 w Argentynie) *Nadberezyńcy* (Buenos Aires 1943). Jak wykazała I. Grek-Pabisowa (2009, 205–228), w zakresie słownictwa reprezentuje on polszczyznę używaną w BSSR do jej eksterminacji w latach trzydziestych. Oto najważniejsze cechy gramatyczne.

Fonetyka

1. Samogłoski: (a) akanie: *asak* ‘osoka’, *niedawiarki*, hiperyzm: *pogony*; (b) wahania *ó / o*: *kościółek*, *tlomok*, hiperyzm: *źółna*; (c) denazalizacja typu białoruskiego: *stupa* ‘stępa’, *holopupiec / golopepiec*, hiperyzm: *ucząstek* ‘cyrkuł’ < *učástok*.

2. Spółgłoski: (a) *g > h*: *had*, *huńka*, *lihiony* (‘legiony’), *zhiniesz*, hiperyzm: *golobla*; *ch < brus*: *h*: *pucha*, *dzierucha*; (b) *d' > z'* w zapożyczeniach (jak w białoruskim): *dzimokrata*, *undzier* ‘podoficer’ z ros. *under*; (c) protetyczne *w-* [u]: *w-uczyć*, *w-ulan*, *w-ot*.

Słowotwórstwo

1. Formanty: (a) abstracta *-stwo*: *znajom-stwo*, *męczar-stwo*, *kryminal-stwo*, *bolszewi-ctwo*; *-ość*: *dobr-ość*, *swobodn-ość*; (b) liczne deminutiva *serd-uszko*, *pszczół-ka*, *krów-ka*, *raz-ek*, *swar-ki*; (c) *patronimica* na *-onek* (północno-wschodni brus.): *leśnicz-onek*, *kacapi-onek*; rzadsze na *-uk*: *leśnicz-uk*, *szlachci-uk*; (d) nazwy skupisk leśnych *-nik*: *brzeź-nik*, *choj-nik*, *jel-nik*, *olesz-nik*, *osin-nik*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) zmiana rodzaju: masc. *podwórz*; *kabur*; fem. *gonta*; (b) końcówki: sg. genetivus *marchw-y*, dativus *tatk-u*, vocativus *Jezuni-o*; pl. nom. *oficer-y*, *Polak-i*; genetivus *niedźwiedzi-ów*, *wsi-ów*, *żarn-ów*.

2. Zaimek: acc. fem. *ichn-q*, pl. nom. *ichn-e*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*: *będz-iem*, *moż-em*, *postrasz-ym*; (b) brak końcówek ruchomych: *żeby ty pobaczył*; czasem podwajane: *ja-m głupi ludził-em się*; (c) czas zaprzeszyły: *obeschła była zupełnie*; *list, który mu posłałem byłem*.

Składnia

1. Konstrukcje: (a) *jest* ‘są’: *jest polskie mogiłki*; (b) związek zgody typu: *psy wyli*; *pastuchy wygnali*; (c) wyrażenia imiesłowowe: *onoż zechciawszy, to można ludzi zebrać*.

2. Archaiczne partykuły i spójniki: *azaliż* ‘czyż’, *aże* ‘aż’, *iże* ‘iż’; *za cóż* ‘dlaczego’; *ja-ż tak wartował*; *póki bez nie* (jak w białoruskim): *póki dychać przestanę*.

C. Język polski na Białorusi sowieckiej w okresie międzywojennym. Został skrupulatnie opracowany (Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesiadowska-Magdziarz 2008, I–II). Występował on w dwu odmianach: (a) urzędowy „polski język radziecki” (termin Brunona Jasińskiego 1930): prasa, protokoły, słowniki; (b) gwary ludowe: wokół Kojdanowa / Dzierżyńska (większość ludności wymordowana lub wywieziona w latach trzydziestych) oraz w innych częściach Mińszczyzny i Mohylewszczyzny, m.in. w Osipowiczach i zachowanych śladowo do dziś wsiach Stajsk i Wesołowo w rejonie Lepla na Witebszczyźnie (przybysze z Kongresówki w pocz. XX wieku).

8. MOHYLEW – WITEBSK – POŁOCK

Ze wschodniej części WKL zachowały się liczne zredagowane po polsku akta urzędowe z XVII–XVIII wieku z Witebska, Połocka, Mohylewa i Mścisławia oraz pobliskich miejscowości (Bychów, Czeryków, Czausy, Dryssa, Homel, Horki, Siebież, Sienno, Suraż i Wieliz) publikowane w AVAK (I–XXXIX). Na wyjątkową uwagę zasługują dwie kroniki miejskie: Mohylewa – Trofima Sutry i Jerzego Trubnickiego oraz Witebska – Michała Pancernego i Gabriela Awierki. Niewiele wiemy o polszczyźnie Połocka; na jej obecność już w XVI wieku wskazują odkryte przez C. Stanga (1939) zapożyczenia polskie w dokumentach ruskich, por. niżej.

A. Odmiana mohylewska

Fonetyka

1. Akanie typu białoruskiego: *katarhę*, *piragi*, hiperyzmy: *kromy* ‘kramy’, *tobaczny*.
2. Pochylenia: (a) powszechne *o* w miejsce *ó*, zapisywanego niekiedy przez *u*: *krułowi*, *za gurą*; (b) rzadkie wahania *e / y*: *speżq / siedym*, *przymawiać* ‘przemawiać’.
3. Nosowość: (a) ekwiwalencja *Ą = AN*: *dokumętow*, *wiłęski / kafederacyą*; (b) antycypacja: *narodzeniu*, *centnerow*; (c) denazalizacja: *stanęły*, *pociągnął*, *wziąwszy*.
4. Palatalność typu ruskiego: *szczęśliwie*, *śmierć*, *ludźmi*, *poscinali*, *ślonca*; zawsze miękkie *l*: *w poliu*, *wielie*.
5. Wahanie *g / h*: *dohmatow*, *hrabież*, *blahadarny*; hiperyzm *gasta*.
6. Przykłady *r* w miejsce *rz*: *spichr*, *skrydeł*; hiperyzm *chrzost* ‘chrust’ (dawne *chróst*).
7. Ślady wymowy [u] w pisowni *u / w*: *awtętyk*, *hawst wodki*, *głowy wcięto*.
8. Przykłady geminacji zachodnioruskiej *przelannie*, *do uciekannia*.

Morfologia, składnia

1. Rzeczownik: pl. nom. *sucharz-e* ‘suchary’, *tatarz-e*; *kul-i*, *rok-i*, *proch-i*; gen. *dwoch człowiek-ów*; instr. *z dział-mi*, *rzecz-oma*.
2. Zaimek: formacje *niejakis-ci*, *niejakowy-s*, *niejaki-s*.
3. Przysłówek: *codziënno* / *nieznajomie*, *kryjom-ko*.
4. Czasownik: (a) formacje prefiksalne *po-ros-topneli*, *nie-prze-wyciężone*, *po-za-mordował*; (b) derywaty na *-i/ywa-*: *uciemięż-yw-ać*, *iezd-yw-ał*; (c) czas zaprzeszyły: *były stanęły bunt*; *poczęli byli Moskwa brac gurę*; (d) ślad bezokolicznika na *-arć*: *pomarc*.
5. Składnia zgody: *nastąpili takie strachi*; *zaczynali się rozruchy*; *koni zdychali*, itp.

B. Odmiana witebska

Fonetyka

1. Akanie: *kazakow*, *Padole*; hiperyzmy: *broma* ‘brama’, *kromy* ‘kramy’.
2. Częste *o* w miejsce *ó*: *w gorze*, *krol*, *znow*, *zachod*, hiperyzmy: *w gure*, *pultory*.
3. Nosowość: (a) rozkład: *bendonca*. *ks'onże*, *son* ‘są’, *zaczynajon się*; *beńdzie*, *dzieśnięć*, *wycionić*; (b) denazalizacja: *poiol*, *wziol*, *przeiowszy*, *mniszko (była)*, *(przed) to kometo*; (c) wahanie *ę / q* [*en / on*]: *pionciu*, *swiontego*, *wycionzył* / *renk*.
4. Transpozycje rusko-polskie *e >< o*: *iodnego*, *siodmy*, *pionka* / *pienka*, *trzydzieście*; zwężenie *e > i*, np. *osimnaście*.

5. Palatalność kresowa: *prochiem, rzieki / słonce, swienty, swiat*.
6. Wahania: *g / h: druhi, oblehli; r / rz: Dymitrz / Dymitry; u / u: go_wczynil [-o_u-]*.
Fleksja, składnia
 1. Rzeczownik: pl. nom. *woiewod-y / ps-i; gen. wsi-ow*.
 2. Formacje werbalne: *od-bił* ‘odepchną zbrojnie’, *o-prawił* ‘naprawił’, *pod-stonpil* ‘zbliżył się’.
 3. Konstrukcje: (a) imiesłowowe *bywszy wnukiem ks’enzny Olhy*; (b) składnia zgo-
dy: *krowy wszystkie pozdychali; długi, które byli*.

C. Polonizmy leksykalne w zabytkach połockich

Liczne zapożyczenia polskie występują w korespondencji handlowej z Rygą w XVI wieku (Stang 1939). Zostały fonetycznie i fleksyjne dostosowane do struktury gramatycznej zachodnioruskich tekstów gramot. Można je sprowadzić do kilku grup znaczeniowych: (1) *abstracta* rzeczownikowe, (2) czasowniki, głównie umysłowe, (3) terminologia prawna, handlowa, obyczajowości, (4) *indeclinabilia*, (5) wyrażenia, np. *dobrowolne, łaskawe, očeviste, velmožno; jakom [...] pisał; ne nova reč; co sja deje*. C. Stang (1939, 130–135) doliczył się w sumie ponad 100 leksemów i słowoforn, traktując niektóre jako indywidualne właściwości poszczególnych autorów. Z braku polskich tekstów z tej epoki niewiele można powiedzieć o codziennym języku mieszkańców ówczesnego Połocka. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku spotykamy, spisane po polsku inwentarze AVAK (XXXV) z regionu Połocka, Orszy, Mścislawia; najwięcej z Witebska.

D. Regionalizmy językowe Franciszka Bohomolca. Pochodzący z okolic Witebska Franciszek Bohomolec (*1720) stosował w swych komediach stylizację (mazowiecką, litewską, ruską), a w jego języku odkryto regionalizmy kresowe (Malinowski 1895; Węgier 1969):

1. Przykłady *o* w miejsce *ó*: *dłotami*; częste hiperyzmy: *dobróć, drógę, ostróżnie, piórun*.
2. Samogłoski nosowe: wahanie *ę / o*: *zakęsują / piątr, wypądz*; denazalizacja: *wziowski*.
3. Palatalność kresowa: (a) *drażnić, powiedź, nieludźką, źliczyć / ludzmi, myślę, wiesniak*; (b) wygłosowe *-c [c']*: *chłopieć, krolewić, nić* ‘nic’.
4. Zaimek: formy bez *n-*, np. *na jego, przeciwko jemu; gardzę im*.
5. Czasownik: pomijanie końcówek ruchomych: *ja nie w tym już wieku jest; ja [...] nie gadała*.
6. Konstrukcja imiesłowowa: *ja pięć lat w Paryżu bywszy* (stylizacja).

9. SMOLEŃSK

Księstwo Smoleńskie w końcu XIII wieku znalazło się pod politycznym wpływem Litwy, do której w roku 1395 zostało przyłączone, a w 1514 zajęte przez Moskwę. Odzyskane w 1611 roku jako województwo smoleńskie wchodziło w skład Rzeczypospolitej, a w 1654 roku znalazło się ponownie w Rosji. W zredagowanych po rosyjsku teks-

tach z XVI–XVIII wieku i w dialektach opisanych w XIX–XX wieku, spotykamy liczne wyrazy polskie (ok. 600 leksemów), głównie z zakresu cywilizacji, gospodarki, administracji, religii, obyczajowości, wojska. Niektóre z tych wyrazów znane są również innym zabytkom i innym gwarom rosyjskim, ale w znacznie mniejszym zakresie. Większość omówionych zapożyczeń dotarło na Smoleńszczyznę przez język białoruski i jego dialekty (mohylewski, brjanski), co ujawnia się w ich postaci fonetycznej (protetyczne *a-*, transpozycje *f > χv, χ; er > ir*; wahania *s / š, z / ž, g / h*), budowie słowotwórczej (prefiksy *bez-, na-, po-, vy-*; sufiksy *-ule/inka, -uchna*) oraz semantyce i frazeologii.

Świadectwem sytuacji językowej w XVII-wiecznym Smoleńsku jest zapisany łaciną po białorusku z elementami ukraińskimi i licznymi polonizmami *List do Filipa Obuchowicza*, który poddał w 1654 roku miasto wojskom rosyjskim. Oto próbka tekstu:

Pane Pilipe, lepsz tobie było sedety w swoiey Lipie, a nie na Wojewodztwie Smoleńskim [...] Napustyliście Moskwy w Smolensko, kak woszy w kozuch. [...] Jak Sliża sereď Dnepra utapili. Uwaliusie Wasza Miłost, a Welikoju sławu kak swinia u Chraź. Jeszcze horey se to stało koli chto w nowym kozusie u hustoie upadet w bołoto (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Rp. 399, 254–255).

W gwarach smoleńskich zachowały się pewne frazeologizmy polskie tej epoki: *a mamulenkī; ani Boże mój, bziki bit’; gwałtu kričat’; navyljot vi/znat’; ni zło, ni dobro; podniął bunt; poχwała i čest’; radu radit’; rjatunku prosit’; spravu delat’; vojty – pany; (v)za-muž vyiti; žit’ v nedostatkaχ*. Występują też pewne leksemy białoruskie pochodzenia litewskiego, niektóre znane w polszczyźnie wileńskiej: *bawtruk, kłunja, parsjuk, punja, rykajnica, sviren, šešek*, ale także inne, np. *łauma* ‘czarownica’. Wahania w transpozycjach fonetycznych:

1. Samogłoski: (a) *o / ó / u* : *dragun, χorunży, murdowat’*, *bordelnica, polkownik, zabojca*; (b) *e / a*: *barnadyn, lement*; (c) *e/o*: *želner*; (d) *e / i / y*: *beke/iš, are/instant*; (e) *ę / en / an*: *brinčat’*;

2. Spółgłoski: (a) *g / h*: *getman / etman*; (b) *f / χ / k* : *χurfman* ‘furman’, *χvalč* ‘fałsz’, *χłopot* ‘kłopot’.

3. Grupy spółgłoskowe: *tr > tyr*: *lotyr*; *tv > ty/ev*: *bity/eva*.

10. INFLANTY – ŁOTWA

Przyłączenie Inflant do Rzeczypospolitej w połowie XVI wieku i misje jezuickie w Dyneburgu i Rydze zapoczątkowały wpływy polskie na Łotwie. Wilno staje się kolebką drukarstwa łotewskiego: P. Kanizjusz *Catechismus Catholicorum* (1585), G. Elger *Ewangelia toto anno [...] in Lothavicum* (1672) oraz *Dictionarium polono-latino-lottavicum* (1683) wzorowany na M. Szyrwidzie. W słowniku tym spotykamy zapożyczenia z polskiego (przez litewskie): *kapłyčia* < lit. *koplyčia* < pol. *kaplica*; gw. *kīža* ‘dumny człowiek’ < ‘święty obraz’ < ‘krzyż’ < lit. *krýžius* < pol. *krzyż*. Kolejną grupę zapożyczeń przynosi *Lexicon lothavicum* (XVIII wiek) J. Karigera, opracowany skrupulatnie przez S. Kolbuszowskiego (Kolbuszowski 1977): *cyrulik* > *cyruliks*, *gwałt* > *gvalta* ‘rodzaj pańszczyzny’, *ratować* > *ratovat*, *rozbójnik* > *razbojniks*, *szybla* > *šablis*, *szelma* > *šemlis*, *szpieg* > *spiegs*, *wójt* > *voits*, *wojewoda* > *vaivods*.

Również polscy duchowni są autorami najstarszych gramatyk „inflancko-lotewskich”: J. Akielwicz (1817) i T. Kossowski (1853), oraz ks. J. Kurmin, który wydał w Wilnie oparty na dykcyjonarzu J. Elgera (1683) *Słownik polsko-lacińsko-lotewski* (1858).

Poliszczyzną inflancko-witebską do literatury polskiej wprowadziła Konstancja Ryk-Benisławska w utworze *Pieśni sobie śpiewane* (1776), których język opracował T. Brajerski (1961), wskazując regionalizmy, niektóre znane Mickiewiczowi, Chodźce, Syrokomli.

1. Wahanie *o / ó*: *chlod, narod, ozdobka, dloto*, hiperyzmy: *któs, cós, dójść, spojrzeć*.
2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / o*: *gałęź, kęsek / skąpstw, świętość*; (b) ekwiwalencja $\text{Ą} = \text{AN}$: *matuleko, przekłectwa*; rymy *ręką* [reńką] – *jutrzeńką*.
3. Ślady palatalności kresowej: *radośny, weźwij, wspierac*; także w wygłosie: *godzień, chreścijań*.

4. Rekcja przyimków: *nie broń dla mnie; bić na kogo*.

Tematyka inflancka pojawia się w twórczości Józefa Weyssenhoffa, Kazimierzy Hłakowiczówny i równie utalentowanej Olgi Daukszty, która tak pisała o swej ziemi: „Inflanty – kraj sosen spalonych wśród piasków / ląd ptaków przelotnych, wrzosowisk i lasków. / Szum lodów wiosennych z wałdajskiej wyżyny / i pomruk przekorny burzliwej w dzień Dźwiny” (Zajas 2008, 338–344).

A. Odmiana dyneburska (Inflanty polskie)

Poliszczyzna inflancka jest dziś reprezentowana przez gwary wokół Dyneburga, Krasławia, Indrycy i Waraklan. Opisały je skrupulatnie: J. Paršuta (1973a, b; 1984), M. Ostrówka (1996; 1999; 2000) oraz H. Karaś (1995), za którą wyliczam najważniejsze jej cechy.

Fonetyka

1. Przykłady białoruskiej ruchomości o akcentu: oksytyna *davaj*; proparoksytona *staryńki*, itp.

2. (J)akanie *e, o* [a]: *serce* [serca] lub redukcja przez podwyższenie artykulacji *e* [i/y] *ruble* [rubl'i], *o* [u] *położą* [pułożo].

3. Tendencja prelabializacji *o*, np. *g^uos'c'e* z *P^uolsk'i*.

4. Przykłady wahania *o / ó*: *gnoj, głofka, spodnica / młutśy, osubny*.

5. Rozkład nosowości: *męža* [menža], *robią* [rob'on], *chcę* [χcem], *muszę* [muża].

6. Spółgłoski miękkie: (a) prepalatalne *s', z', c'*, np. *c'ix'o, pros'ila, ź'eci*; (b) zmiana $\chi y > \chi'i$: *χ'iba*; (c) miękkie [l']: *l'as, l'evy*; (d) grupy spółgłoskowe: *gorońca, nazvisko / konski, lesny, slonce*.

Morfologia

1. Wahanie rodzaju i tendencja do zaniku neutrum: masc. *podwórek*; fem. *kartofelka, mleka, serca*

2. Inna repartycja końcówek: częste: sg. gen. *-a*, dat. *-u*; voc. = nom. ; pl. nom. uogólnienie *-i/-y*: *Polak-i, komunist-y*. Odmiana typu *organist-y*, gen. *organist-ego*.

3. Zaimek: (a) brak enklityk *Halina mnie powiedziała; kto jego wybierał*; (b) formy bez *n-* po przyimku: *u jego, z jim*; (c) formacje *któr-en, in-szy, sam-y*.

4. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja widziała; my robili*.

5. Uogólnienie form męskoosobowych w czasowniku: *tu piaski byli; staruszki przyszli*.

B. Odmiana ryska (Inflanty szwedzkie)

Świadectwem obecności języka polskiego w Rydze są wokabularze: J.S. Malczowskiego (ok. 1681), G. Dresslera (1688) i L. Depkina (1705), które opracował skrupulatnie W. Gruszczyński (2000). Mimo bogatego materiału leksykalnego spotykamy w nich bardzo nieliczne regionalizmy kresowe:

1. Wahanie *o/ó*: *dachowka, gora, lod, okon, skora, wrobel* (cecha pisowni XVII wieku).

2. Denazalizacja: w kilku wyrazach zapewne czysto graficzna; ślady wtórnej nosowości: w sąsiedztwie spółgłosek nosowych: *złamany, rzemięń / laziębnica, cięłęcina, ciężący*.

3. Ślady palatności kresowej: *marchiew, grable*, grupy spółgłoskowe: *głosny, gmusny*.

4. Wahania rodzaju: neutr. *swidro*; fem. *pantofla, pulmiska, wianka*.

5. Nieliczne nawiązania leksykalne do polszczyzny WKL: *gryka, odryna, skorynka* 'skórka (chleba)', *szczuka*. Fragment rozmówek niemiecko-polskich J.S. Malczowskiego (1697), Polak: *Dzień dobry waszeci*. Korzennik: *Wielce dziękuję waszeci memu m. panu. Czegoż się waszeci podoba?* (Zajas 2008, 396).

VIII. UWAGI KOŃCOWE

Najstarsza wiadomość o Litwie pojawia w 1009 roku z okazji misji chrystianizacyjnej św. Brunona, który właśnie w tym czasie został wysłany z dworu Bolesława Chrobrego, jednak do bezpośrednich kontaktów polsko-litewskich dochodzi dopiero w XIII wieku po rozbiciu Jaćwieży. Były to z jednej strony wyprawy litewskie na Polskę (zwłaszcza na Mazowsze), a z drugiej strony małżeństwa dynastyczne, które w roku 1279 rozpoczyna Bolesław II i *Gaudemunda* Lithuana, których syn nosił imię *Trojdz(en)*. W 1326 roku Giedymin zaprasza do Wilna i Nowogródka franciszkanów znających języki litewski, ruski i polski. A początkiem trwałych kontaktów językowych jest unia krewska z 1385 roku i chrystianizacja WKL, w którego łańskich i ruskich dokumentach pojawiają się od końca XIV wieku polskie wyrazy i transpozycje litewskich nazw własnych, a ok. 1500 roku glosy w regionalnej polszczyźnie w łańskich kazaniach Mikołaja z Sokolnik. W 1532 roku powstaje polskie tłumaczenie Statutów litewskich i licznych dokumentów, następnie od połowy stulecia druków religijnych i świeckich, a w XVII wieku zredagowane zostają po polsku akta Metryki litewskiej, nasycone wyrazami regionalnymi. Co się tyczy rozpowszechnienia polszczyzny na ziemiach WKL, to jak trafnie zauważa prof. Józef Trypućko:

Tło, o jakie tu nam chodzi, to rozległe tereny od Grodna po Smoleńsk na północy i od Lublina po Kijów na południu. Na tereny te, pierwotnie ukraińsko-białoruskie, a na samej północy również litewskie, zaczął pod koniec XIV stulecia wlewać się szerokim strumieniem żywioł polski, najpierw na skutek kolonizacji, później także na skutek polonizacji. Języki zachodnioruskie uległy bardzo szybko przemożnemu wpływowi języka polskiego i polsko-zachodniej kultury, a z drugiej strony również język polski zaczął wchłaniać w siebie w wielkiej ilości elementy obce, i to nie tylko w dziedzinie słownika, lecz również w dziedzinie fonetyki, słowotwórstwa, fleksji

i składni. Elementy te okazały się z czasem tak silne, że nie tylko wykroczyły poza właściwe granice dialektu kresowego, lecz nawet zaczęły odgrywać ważną rolę w kształtowaniu się polskiego języka literackiego (Trypućko 1957, II, 235–236).

B. POGRANICZE POŁUDNIOWO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

Polszczyzna południowo-wschodnia weszła do literatury polskiej przez twórczość Juliusza Słowackiego i Aleksandra Fredry, podobnie jak północno-wschodnia przez Adama Mickiewicza i jego następców. Do dziś szerokim zainteresowaniem cieszy się Kozaczyzna, Huculszczyzna i folklor miejski Lwowa (tzw. bałak). Na temat tej odmianki polszczyzny i kontaktów językowych polsko-ruskich zabierali najczęściej głos urodzeni tu językoznawcy, których poczet otwiera Aleksander Brückner (*Brzeżany), Jan Janów (*Moszkowce k. Kałusza), Stefan Hrabec (*Stanisławów), Franciszek Sławski (*Budzanów k. Trembowli), Maria Karpluk (*Brody), Jan Zaleski (*Monasterzyska k. Buczacza), Zofia Kurzowa (*Lwów). Pisali o niej również Tadeusz Lehr-Splawiński, Stanisław Urbańczyk, Wiesław Witkowski, Józef Reczek, Władysław Parył, Maria Brzezina-Strycharska i wielu innych. Intensywne badania terenowe zapoczątkowali Vjačeslav Verenič, Kazimierz Feleszko oraz Janusz Rieger, pod którego kierunkiem badania prowadzi dziś młodsze pokolenie językoznawców z Polski i Ukrainy: Iwona Cechosz, Ewa Dzięgiel, Sergiusz Rudnicki, Helena Krasowska, Lidia Nepop, Oksana Pociłujko, Oksana Ostapczuk, Genowefa Tymbrowska, Aleksandra Krawczyk-Wieczorek, Oksana Zakhutska, a poza nimi Julia Jaworska, Jolanta Klimek, Józef Kość, Anna Kostecka-Sadowa, Mirosława Mieszczankowska i inni.

I. KALENDARIUM KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH

955 Porfirogeneta Λευζανίνοι, Λευζανῆνοι. Postać fonetyczna oddaje polskie brzmienie (*dj > ʒ*) prasłowiańskiej nazwy **Łędjane*, utworzonej od podstawy **łędo+jan-e*. Do Bizancjum nazwa zapewne dotarła przez węgierskie *Lengyen* [lɛndjɛn] (1095) ‘Polska’, toponim *Legyen* (1285), dziś słowackie *Ladzany* (koło Bystrzycy Bańskiej) < **Łędzani*. W pieśniach serbskich o Warneńczyku *ledjanski kralj*, *ledjanin*. Brak formantu *-jan-* w przymiotnikach ruskich **łęd(jan)skъjъ* > st.rus. *łjadskij* > *łjakij*, jak przy innych nazwach plemion: *sever(jan)skъjъ*, *derev(jan)skъjъ*, *pol(jan)skъjъ*. Natomiast staroruskie *Łjaχъ* jest mutylovanym *hipocoristicum* etnicznym w funkcji przydomka, jak zapewne *Czech*. Praruska postać **Łę(d)χъ* została zapożyczona do litewskiego *Lenkas* ‘Polak’.

981 Wyprawa Włodzimierza Wielkiego na Lachy: Ide Vołodimerъ k *Łjaχomъ* i zaja grady *ix Peremyślъ*, *Červenъ* i iny grady (Nestor).

1018 Wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów, gdzie wybito denar z napisem cyrylicznym БОЛЕСЛАВЪ (Kiersnowski 1959, 91–103). Wracając przyłączył Bolesław do

Polski Grody Czerwieńskie i uprowadził wielu jeńców, którym być może zawdzięczamy 3 tabliczki z Podebłocia (k. Garwolina) z chrystogramami IXCN, wzorowanymi na bizantyjsko-ruskim IC/XC – NI/KA.

1031 Jarosław i Mścisław: „Idosta na *Ljaχy* i zajasta Grady Červenŕskyja opjaty i povojevasta *Ljadskuju* zemlju i mnogy *Ljaχy* privedosta i razdělivša ja. Jaroslavŕ posadi svoja po Rosi, i sutŕ do sego dne” (Nestor).

1249 Bitwa pod Jarosławiem: „Viděvŕ že Daniŕ Ljachy krěpko idušča na Vasilka *kerblešŕ* pojušča” (*Latopis halicko-wołyński*). Najstarsza wzmianka o *Bogurodzicy*.

1340–1352 Kazimierz Wielki przyłącza Ruś Halicką do Polski (Litwa – Wołyń, Podole, Bełz, Chełm; 1363 Kijów), w lokalnych dokumentach ruskich pojawiają się polskie słowa.

1387 Mołdawski gospodar Piotr składa we Lwowie hołd Władysławowi Jagielle.

1569 Zygmunt August włącza województwa wołyńskie, kijowskie i braclawskie do Korony.

1646 Powstanie Chmielnickiego, początek narodowej świadomości Ukraińców.

1658 Ugoda hadziacka między Rzeczpospolitą a Kozackim Wojskiem Zaporoskim.

1686 Traktat Grzymułtowskiego: przyłączenie Ukrainy lewobrzeżnej do Carstwa Rosyjskiego.

1772/1793/1795 Rozbiory Rzeczypospolitej (Rosja – Wołyń, Podole; Austria – Ruś Czerwona).

1921 Traktat ryski, granica polsko-sowiecka na Zbruczu.

1925–1935 Marchlewszczy(z)na – Polski Rejon Narodowy na Żytomierszczyźnie.

1936–1938 Likwidacja rejonu, deportacja ludności polskiej z Wołynia i Podola do Kazachstanu.

1943 Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w innych częściach Ukrainy Zachodniej.

1944 Granica PRL – ZSRR na Bugu i górnym Sanie (w 1951 przesunięta za Ustrzyki Dolne).

1945–1946 Przesiedlenia ludności (polskiej do PRL, a ukraińskiej do ZSRR).

1947 Wysiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie północno-zachodnie lub do ZSRR.

1991 Powstanie państwa ukraińskiego – *Samostijna Ukraina*; odnowa polskiego życia religijno-kulturalnego i szkolnictwa.

II. INNOWACJE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

1. NAZWY UKRAINA, UKRAINIEC

Jako appellativum *ukraina* ‘pogranicze’ zostało zapisane w 1496 roku (SSM, II, 474), a jako nazwa regionu pojawia się w dokumentach w końcu XVI wieku:

1590 Konstytucja sejmowa *Porządek ze strony Niżowców i Ukrainy* (województwa kijowskie i braclawskie).

1613 Mapa T. Makowskiego *Wołyń Dolny, który nazywają Ukrainą lub Niżem*.

1648 Mapa W. Beauplana: *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*.

1659 Akta Sejmu *Woiewodztwa Ukrainne* (kijowskie, braclawskie, czernihowskie).

1690 Mapa V. Coronellego *Ukraine ou Pays des Cosaques*.

1898 M. Hruševskij nazwę Ukraina rozszerza na wszystkie tereny zamieszkałe przez ludność posługującą się językiem ukraińskim od czasów najdawniejszych po współczesne. W tym rozumieniu nazwa weszła w międzynarodowy obieg naukowy. Etonim *Ukrainiec* według Henryka Ułaszyna (1947) powstał jak *Zaporożec* na gruncie języka ukraińskiego, ale *Ukraina* jako określenie regionu (Podnieprze) wskazuje na polonocentryczną orientację nazwy.

2. ZWIĄZKI JĘZYKOWE UKRAIŃSKO-BIAŁORUSKIE

Jak wiadomo, język ukraiński należy do grupy wschodniosłowiańskiej (ruskiej), a w jej obrębie do ukształtowanej na ziemiach WKL i Korony podgrupy zachodnioruskiej. Mimo wyraźnych różnic najbliższy jest języka białoruskiego, z którym dokonał szeregu innowacji fonetycznych, kilku morfologicznych i wielu leksykalno-frazeologicznych.

Ze względu na geografę do najwcześniejszych innowacji zachodnioruskich zaliczyć trzeba nawiązania karpacko-panońskie: (1) przejście $g > h$ jak w czeskim, słowackim i górnołużyckim, (2) repartycja $u / \underline{u} / v - i / \underline{i} / j$ obecna w słowackim i słoweńskim, (3) dyspalatalizacja, regularna w południowosłowiańskim, obecna w czeskim, słowackim i polskim, rozpowszechniona w ukraińskim, rzadsza w białoruskim. Najważniejsze innowacje fonetyczne dokonały się w epoce Rusi Kijowskiej X–XIII wieku, kiedy obszar wschodniosłowiański rozpadał się na dwa subareale: archaiczny północno-wschodni oraz innowacyjny południowo-zachodni, obejmujący późniejsze gwary białoruskie, ukraińskie i południoworosyjskie. Jego granice wyznaczają: zmiana $g > h$, dyftongizacja oraz proteza nagłosu.

Na ruskich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawiają się innowacje i utrzymują archaizmy białorusko-ukraińskie. Należą tu: (1) dyftongizacja fonetyczna, (2) proteza nagłosu także w wymowie literackiej, (3) usuwanie pewnych grup spółgłoskowych, (4) żywa zasada sonoryczności w postaci prewokalizacji, interwokalizacji i interpozycji, (5) tendencja do kontrakcji. Dochodzą do tego zbieżności morfologiczne oraz innowacje leksykalne obu języków, a także wielokrotnie opisywane izoglosy regionalne (poleskie, podlaskie, dnieszczańskie). Ich zasięg pokrywa się na ogół z granicami Wielkiego Księstwa (Kuraszkiewicz 1963, 79–86).

Sięgające czasów piastowskich i trwające nieprzerwanie do dziś kontakty z językiem polskim tłumaczą kolejne innowacje zachodnioruskie. Niektóre ze zmian fonetycznych ze względu na zachodniosłowiański zasięg mogą sięgać epoki przedhistorycznej (proteza nagłosu, dyspalatalizacja, wydłużenie zastępcze, kontrakcja). Dodać do tego należy wzajemne wpływy i zbieżności w morfologii, słownictwie i onomastyce.

Zestawione tu archaizmy i innowacje białorusko-ukraińskie pozwalają inaczej spojrzeć na stosunki pokrewieństwa języków wschodniosłowiańskich, gdzie przeciwstawia-

no język ukraiński (małoruski) rosyjskiemu (wielkoruskiemu), traktując białoruski jako język przejściowy, ale bliższy rosyjskiemu. Klasyfikacji tej można przeciwstawić podział binarny na dwie grupy: wschodnioruską, uformowaną na terytorium Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz zachodnioruską, kształtującą się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej) i reprezentowaną przez dwa różne mimo podobieństwa strukturalnego języki: ukraiński na Rusi Koronnej i białoruski na Rusi Litewskiej (Bednarczuk 2010, 48–60).

3. DIALEKTY UKRAIŃSKIE A POŁUDNIOWO-WSCHODNIA POLSZCZYŻNA

Nietrudno zauważyć, że dialekty ukraińskie ukształtowały się pod wpływem czynników geograficzno-politycznych, a na ich podłożu lokalne odmianki polszczyzny.

Północne gwary ukraińskie nawiązujące do białoruskiego, swoiście archaiczne (dyftongizacje, nowe *i < ě* tylko pod akcentem), obejmują Wołyń, przylegające części Polesia, Podlasia i wschodniej Lubelszczyzny – ukształtowały się na obszarze WKL (do 1569 roku), później Korony i zaboru rosyjskiego. Na tym obszarze powstała polszczyzna wołyńska (Łuck, Krzemieniec, Żytomierz).

Południowo-zachodnie, silnie zróżnicowane, zachowawcze dialekty karpackie – to tereny dawnej Rusi Halickiej (Czerwonej), Małopolski i luźno z nimi związanego Zakarpacia i północnej Bukowiny. Zapewne pod wpływem polskim rozwinęły się tu kontrakcje, wzdłużenia zastępcze, tendencja do dyspalatalizacji. Tu najwcześniej (po 1340 roku) powstała polszczyzna czerwonoruska i (zachodnio)podolska: Lwów, Przemysł – Sanok, Sambor – Drohobycz, Buczacz – Kutry, Tarnopol, Kamieniec – Płoskirów.

Południowo-wschodnie, innowacyjne dialekty stepowe na niżu historycznej Ukrainy, zostały ujednoczone w wyniku migracji pod wpływem najazdów tatarskich i przyłączenia do Rosji (1686 rok). Największe skupisko ludności polskiej za Zbruczem jest do dziś na wschodnim Podolu (Kamieniec, Płoskirów) i w Kijowie; nieliczne w Odesie i na Zaporozu. Na podłożu rumuńsko-ukraińskim ukształtowała się polszczyzna bukowińska (Suczawa, Czerniowce) i mołdawska (Kiszyniów). Nawet w Użhorodzie na Zakarpaciu istnieje od 1995 roku Towarzystwo Kultury Polskiej (ok. 200 osób), a dzieci mogą uczyć się polskiego w szkółce sobotnio-niedzielnej.

III. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH RUSKICH RZECZYPOSPOLITEJ

Za najstarsze świadectwa południowo-wschodniej polszczyzny można uznać formy i wyrazy polskie w ruskich dokumentach (gramotach, dyplomach, statutach) na Rusi Czerwonej z XIV–XV wieku. SSM zawiera według obliczeń W. Witkowskiego (1996/1997) kilkaset zapożyczonych z polskiego leksemów, głównie terminów społeczno-administracyjnych, sądowo-prawniczych, handlowo-rzemieślniczych, religijnych i wojskowych, odpowiednich czasowników i przymiotników, a także wyrazów gramatycz-

nych. Pozwala to mówić o odrębnym **polsko-ruskim grafolekcie**, o którego żywotności w czasach Rzeczypospolitej świadczy bogactwo polonizmów u XVII-wiecznych pisarzy ukraińskich oraz ich obecność w dialektach i języku literackim. Z drugiej strony w tekstach staropolskich spotykamy leksykalne i gramatyczne ukrainizmy, co pozwoliło S. Urbańczykowi pisać o [staro]polskim kresowym dialekcie literackim (Urbańczyk 1983) i jego cechach: krtaniowe *h*, denazalizacja, pełnogłos. Z kolei W. Twardzik i inni badacze (Reczek, Twardzik 1970; Laskowski, Rzepka, Twardzik 2001; Laskowski, Twardzik 2005) wskazali na pewne cechy ruskie (*e*, *o* > *i*, *u*, denazalizacja) w *Ortyłach magdeburskich* i *Rozmyślanii przemyskim*. Z czasów późniejszych S. Hrabec (1949), T. Minikowska (1980) i M. Karpluk (2010, 227–233, 680–710) odnaleźli liczne rutenizmy w literaturze epoki renesansu i baroku, wskazując na ich obecność także u pisarzy z Polski etnograficznej i w dialektach głęboko poza pograniczem polsko-ruskim (Rieger 2011; Kostecka-Sadowa 2015). Do najbardziej znanych autorów używających rutenizmów należą:

XVI wiek Biernat z Lublina, Stefan Falimierz (z Rusi), Mikołaj Rej (*1505 Żórawno k. Halicza), Jan Herburt (*1508 z Rusi), Stanisław Orzechowski (*1513 Przemysł), Stanisław Sarnicki (*1532 k. Chełma), Mikołaj Sęp-Szarzyński (*1550 k. Lwowa), Marcin Laterna (*1552 Drohobycz), Adam Czahrowski (*ok. 1565 k. Halicza), Szymon Birkowski (*1574 Lwów).

XVII wiek Stanisław Makowiecki (z Podola), Jakub Łoś (spod Przemysła), Wacław Potocki (*1621 k. Biecza), Wespazjan Kochowski (*1633 k. Sandomierza), Szymon Szymonowicz(z) (*1558 Lwów), Józef Bartłomiej (*1597 Lwów) i Szymon (*1608 Lwów) Zimorowicz(z)e.

Pisarze polsko-ukraińscy, głównie wyżsi duchowni prawosławni, Piotr Mohyla (*1596 Suczawa, twórca Akademii Kijowskiej), Joachim Jerlicz (*1598), Łazarz Baranowicz (*1617), Joannicjusz Galatowski (*1620), Stefan Jaworski (*1658) i inni.

XVIII wiek I. Krasicki (*1735 Dubiecko), Franciszek Karpiński (*1741 Pokucie), Franciszek Zabłocki (*1752 Wołyń), Tadeusz Czacki (*1765 Poryck), Antoni Malczewski (*1793 Wołyń), Aleksander Fredro (*1793 k. Jarosławia), Józef Korzeniowski (*1797 Brody).

XIX wiek Seweryn Goszczyński (*1801 k. Humania), Bohdan Zaleski (*1802 k. Humania), Wincenty Pol (*1807 Lublin), Juliusz Słowacki (*1909 Krzemieniec), Teodor Tomasz Jeż – Zygmunt Miłkowski (*1824 Saracea, Podole), Stanisław Vincenz (*1888 Słoboda Rungurska), Eugeniusz Małaczewski (*1895 Humań).

XIX wiek Marian Hemar (*1901 Lwów), „Tońko” – Henryk Vogelfänger (*1904 Lwów), „Szczepcio” – Kazimierz Wajda (*1905 Lwów), Józef Łobodowski (*1909 k. Sejn), Andrzej Chciuk (*1920 Drohobycz), Witold Szolginia (*1923 Lwów), Jerzy Janicki (*1928 Czortków) i liczni inni.

IV. CECHY WSPÓLNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

Najpełniejszej charakterystyki cech gramatycznych południowo-wschodniej polszczyzny dokonały Z. Kurzowa (1985, 73–126) i E. Dzięgiel (2003, 139–168). Większość omówionych przez te badaczki cech jest rezultatem wpływu języka ukraińskiego,

co pośrednio wskazuje na dwujęzyczność użytkowników. Niektóre z tych osobliwości spotykamy również w północno-wschodniej polszczyźnie (wileńskiej), co tłumaczy się omówionym wyżej wpływem zachodnioruskim.

Fonetyka

1. Redukcja (podwyższenie) nieakcentowanych samogłosek $o > u$, $e > i / y$ i hiperpoprawne obniżenie odziedziczonych $u > o$, $i / y > e$ pod akcentem: *kołomyjka* [kołomejka], *nózki* [noški]; wzrost frekwencji i / y powstałym z $é$ pochylonego oraz pod wpływem ukraińskim.

2. Denazalizacja i rozkład samogłosek nosowych typu *mięso* [m'enso], *wąski* [vonski]; pod- wyższenie *en*, *on* przed N: *pięć* [pińć], *on* [un], redukcja w wygłosie, np. *idę z panią* [idy s_pan'u]; formy *idem*, *biorem* / *nad sobo*.

3. Repartycja $u / u / v - i / i / j$ typu ukraińskiego, np. *lwowski* [lvouški], *małpa* [maupa], *pudelko* [pudeuko], *śliwki* [śliuki]; *u teatrze*, *u misto*.

4. Leksykalne pozostałości pierwotnego mazurzenia w niektórych wsiach chłopskich.

5. Frykatywna artykulacja dawnego r' jako [rʒ], zwłaszcza na Rusi Czerwonej i Wołyniu.

6. Dźwięczne krtaniowe h w zapożyczeniach (głównie ukraińskich), wahania piśmowni.

7. Palatalność typu ruskiego: (a) miękkie [χ] typy *muchę* [muχ'e] oraz [t'], [d'] w zapożyczeniach: *dit'ko*, *t'ut'un*; (b) asynchroniczna palatalność spółgłosek wargowych: $p', b', v', m' > pj, bj, vj, mj/mn'/n'$; (c) identyfikacja $ś, ź, ć$ z sj, zj, cj w postaci spalatalizowanej, np. *pasja* [pas'a], *fuzja* [fuz'a], *racja* [rac'a], dłużej zachowana na Podolu i Wołyniu; (d) miękkie $k, g, χ$ + samogłoska przednia *gęś* [g'ęś], *kępa* [k'empa], *chyba* [χ'iba]; (e) zachowanie miękkiego [l'] oraz przedniojęzykowego [l].

8. Osobliwe grupy spółgłoskowe: *śpiewać* [sp'evać], *bolesny* [boleśny], *ślub* [ślub], *szkło* [skło], *zwierz* [źwiż]; *wiatr* [v'atyr], *pysk* [pysyk], *chce* [kce].

9. Proteza nagłosu wokalicznego, np. *ł-o* / *w-o*, *j-enszy* i afereza: (*in*)*tyligencja*, (*a*)*patytny*.

10. Tendencja do akcentu inicjalnego, zwłaszcza w czasie przeszłym typu *pószydym*.

11. Zróżnicowana fonetyka międzywyrazowa: udźwięcznianie [brad_robil], [ja-g-em był] głównie w sąsiedztwie Małopolski i gdzie indziej (bez wyraźniej geografii); brak udźwięcznianie raczej na wschodzie.

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) nom. fem. *cerkwa*, *mysza*, *pania*, *pieczenia*; wahanie rodzaju: *cygar*, *gitar*, *szkarp*; (b) dat. sg. m. *-owi*, np. *bratowi*, *diabłowi*, *psowi*; (c) instr. sg. fem. *-ou*, np. *z tą babą* [s toŭ babou]; (d) voc. w funkcji nom. *wujku*, *Jasiu*; (e) gen. pl. na *-ów* (uogólniony): *widlec-ów*, *źwi(e)rzęt-ów*; (f) dat. pl. na *-am*, typu *pan-am*, *żon-am*, *dzieci-am*, *kot-am*, *ludzi-am*; (g) instr. pl. *-yma*, np. *palcyma*, *włosyma*; (h) ślady liczby podwójnej w niektórych wsiach chłopskich; (i) loc. pl. liczebników na *-och*: *dw-och*, *trz-och* – pod wpływem ukraińskim.

2. Odmiana rzeczowników na *-ista*, np. *maszynist-y*, *maszynist-ego*.

3. Przymiotnik nom. sg. m. na *-ij* / *-yj* typu *dobr-yj*, *któr-yj*.

4. Zmiany funkcji przypadków: (a) accusativus równy genetiwowi u rzeczowników męskich żywotnych nieosobowych w liczbie mnogiej, typ *zaprzęgać koniów*; (b) nom. pl. m. rzeczowników osobowych typu *dochtory, magiki*, bez nacechowania ujemnego; (c) nieodróżnianie form męskoosobowych od niemęskoosobowych, np. *te panowi mówili, kobiety spali, dzieci biegli, koni ciągnęli, uszy puchli*.

5. Zaimek: (a) tendencja do unikania enklitycznych form zaimków osobowych; (b) formy zaimka *któren, kaźden* [kuźden]; formy pełne w pozycji enklityk *mnie* ‘mi’, *tobi(e)* ‘ci’.

6. Czasownik: (a) zachowanie końcówki 1. pl. -m; częste -mo z ukraińskiego; (b) analityczne formy czasu przeszłego: *ja pisał, wy mówili* oraz słowa posiłkowego w czasie teraźniejszym: *ja, ty (w)on je(st); my, wy, (w)oni są*; tryb warunkowy typu *my by byli*.

7. Słowotwórstwo: przyrostki pochodzenia ukraińskiego: rzeczowniki na -(cz)uk, -un, -yk, -(eń)ko, -(un)io, -(u)sio/a, -(u/ań)cia, -aga, -icha; czasowniki na -iwa-ć -owa-ć, przymiotniki na -owa-ty i inne.

Składnia

1. Genetivus pl. w funkcji accusatiwu, np. *zaprzęgać koniów, pędzić psów*.
2. Składnia rządu z liczebnikiem typu: *dwie jaj, trzy niedziel, cztery pułków*.
3. *Accusativus cum infinitivo*, np. *widział go iść* (z niemieckiego?).
4. Różnego rodzaju konstrukcje imiesłowowe, zwłaszcza z negacją, np. *nie widzonca idzi; nie myślawszy zrobił; taki mondry bendoncy*, itp.
5. Osobliwe przyimki: *za niego* ‘o nim’, *za ten* ‘o ten’; *względem* [vzglendym] ‘z powodu’.
6. Negacja typu: *Co ty ni powisz, co ona nie robi*.
7. Konstrukcja ze spójnikiem *że* w funkcji *który*, np. *Weź ten chleb, że tam leży na stoli; coby* ‘żeby’, np. *Boim si, cobym nie pomylił; za co* ‘dlaczego’, *za to co* ‘dlatego że’.

V. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. RUŚ CZERWONA

Jako nazwa geograficzna (może utworzona od Grodów Czerwieńskich) obejmowała dorzecze Sanu, Dniestru i górnego Bugu. W skład jej wchodziły ziemie: halicka, lwowska, sanocka, przemyska, chełmska i bełska. Do roku 1340 była częścią Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, a w 1349 roku Kazimierz Wielki przyłączył Ruś Czerwoną ze Lwowem i Haliczem do Korony, natomiast Wołyn i Podole z Kamieńcem zajęła Litwa. W XVI wieku było to województwo ruskie, a w II RP – lwowskie. Najgęściej zaludnioną była ziemia sanocka, najmniej halicka. W połowie XVI wieku w całej prowincji było ok. 1490 cerkwi oraz 230 kościołów (parafii łacińskich), w tym 150 w miastach.

1. LWÓW

Założony ok. 1250 roku przez księcia halickiego Daniela i nazwany od imienia jego syna Lwa. Misja dominikańska od końca XIII wieku. W latach 1340, 1352 wyprawy Kazimierza Wielkiego; 1356 magdeburgia, (?) tłumaczenie ortyli z cechami fonetyki ruskiej. XV–XVI wiek polskie osadnictwo miejskie oraz wiejskie (Janeczek 1978). W *Pamiętniku Wilczków* (1640–1714) pojawiają się regionalizmy gramatyczne, w tym ślady mazurzenia (Rykiel 1963, 34). Liczne osobliwości polszczyzny lwowskiej odkrył w drukach i rękopisach Aleksandra Fredry J. Zaleski (1969–1975).

Fonetyka

1. Redukcje *e, o*, np. *kiszeni, si /sy* ‘się, sobie’, z *Helusiu*; hiperyzmy *kołomejka, piewo*.

2. Denazalizacja: z *głowo, zsiadajo*; rymy *lupią – głupio, kwiecisto – humorystą*.

3. Wahania palatalności typu *spię, weriórki, cichie*; rymy *złączy – ukonczyć; uświęci – ekscelencji*.

4. Frykatywne [rʒ], np. *gorszki, jarźmio, wierzyć*.

Morfologia

1. Wahania rodzaju: *inwalid, belek, lejka, (ta) dreszcz, (ta) mocz*.

2. Formy osobowe nom. pl. m. z końcówką *-y*: *dragony, huzary, opiekuny, sąsiady*.

3. Brak ruchomych końcówek czasownika: *ja gadał, ty milczał, my mieli, wy związali*.

4. Przysłówki: *słyszno, chrapliwo, leniwo, pieszki* ‘pieszo’.

5. Przyrostki ukraińskie: *psi-uk, dziew-onka, mam-uńcia, panicz-eńko, brat-eńko*.

6. Składnia liczebnika: *dwie córek, trzy godzin*.

Pod koniec XIX wieku ujawnia się we Lwowie bałak (od *bałakać* ‘mówić, opowiadać’ z ukraińskiego), jako miejski folklor – gwara baciarów (nazwa od zawołania węgierskich z pochodzenia policjantów: *megai batyár* ‘stój włóczęgo’). Tę formę polszczyzny miejskiej skrupulatnie opracowała Z. Kurzowa (1985), a po niej I. Seiffert-Nauka (1992).

Mościska, miasteczko przy granicy z Polską; gwara bada systemstycznie A. Kościecka-Sadowa (2005, 2008).

Fonetyka: redukcja nieakcentowanych *e, o > i / y, u*, ślady *ǎ*, np. *groł*, wahania i zanik nosowości, np. *čenstu, mendalik, konklusz, mn’asto*; wahania spirantów: *ślub, sklanka, sp’i*; dźwięczne *tv, kv, krv*; uproszczenia grup spółgłoskowych: *čeba, czoryk, strentny, paśv’isko, kazańca*.

Morfologia: zmiany rodzaju, np. *kotleta, parasola, pudra; cerkwa, mysza*; przypadki: sg. gen. *stoł-a*, dat. *pan-owi, ps-owi*; pl. nom. *Polak-i, ksendz-y*; dat. *kot-am, serc-am*, analityczny czas przeszły: *ja był, my byli*.

Składnia: konstrukcje typu *kozy się paśli, mamy psów*.

2. PODNIESTRZE

Komarno (Harhala 1934), kilka polskojęzycznych wsi: Chłopy, Tuligłowy, Buczały, Malinów, zanotowane już w XV wieku. Cechy fonetyczne: *ó > y*, czyste *a*, wąskie

o, szerokie e, denazalizacja wygłosu, nieakcentowane e, o > i, u, zębowa ł, brak mazużenia, spalatalizowane wargowe, opozycja /x/ – /h/, udźwięcznienie międzywyrazowe.

Lublany (Czechosz 1999b) wieś polsko-ukraińska koło Sambora.

Fonetyka: nieakcentowane e, o > i, u, rozkład i denazalizacja wygłosu, ślady ǎ, miękkie ł, spalatalizowane zwarto-szczelinowe, śv > sf', udźwięcznienie międzywyrazowe.

Morfologia: dat. sg. -owi, dat. pl. -om; czasownik *byliśmy, vz'ela-żem, jagem miała, ja vz'ela, była świętowała*.

Składnia: formy typu *panny mn'eli*.

Drohobycz (Parylak 1877 / 1999), autor wskazał na bogactwo zdrobnień, np. *do-pier-usieńko, -utko, -uteńko, -uteneńko, -uteneczko*. Przytacza liczne regionalizmy (niektóre znane w Kamieńcu) i pewne archaizmy: *abo, barz* 'bardzo', *błycha* 'pchła', *cerkwia, chocia, co 'że', dzisia, dźwierze, hnet, ino, ju(ż), kilko, lin-w-a, mać, mieśce, miesiąc* 'księżyc', *myga, mytka* 'dziwka', *ondzie* 'oto tam', *ośdzie* 'oto tu', *pczoła, potopa, ranniejszym, sobotni(ejszy), portki, stryk, sywula* (o krowie), *tyćko, wczora, wedle, wielgi, wszędy, (za)czepiny, zmyja* 'zmija', *zomierz* 'żołnierz', *żydownia* 'żydo-stwo'. Frazemy: *abym tak dychał, baj duże* 'byłe co', *co ci nie recht, idzie deszcz, krajne słowo, nogom dać znać, rachmańska Wielkanoc, wydechajcie zdrowi, na zbytki robić*. Wskazuje na osobliwości fonetyczne: *budźcie, chto, hnet, kuźdy, letki, nieslam, piaty, sztery, telko, wucho, wielgi, zemgleć*; fleksyjne: pl. nom. *ręk-i, dat. ręk-am*; zaimek: *sy* 'sobie'; czasownik: *pisz-u, wziuw i poszew; ja był, my byli*. Miasto wydało pisarzy Brunona Schulza, Kazimierza Wierzyńskiego i Andrzeja Chciuka, autora *Atlantydy* (1969/2015) – opowieści o Wielkim Księstwie Bałaku, czyli południowo-wschodniej polszczyźnie kresowej: „Kraju rozciągającego się na zachód daleko poza Przemyśl [...] Na północy granice wyznaczały mu Brody [...] Zdołbunów [...] na wschodzie rzeczka Zbrucz [...] na południu kraj Bałaku sięgał po Czarnohorę, Gorgany, Bieszczady, po słoneczne Pokucie” (s. 20).

Delejów, koło Halicza, pow. Stanisławów (Saloni 1914) i pobliskie wsie szlacheckie, w których w polskiej gwarze występuje: (1) przeciąganie akcentowanych głosek, (2) pochylone e > i, (3) wygłosowe -e, -q [i / y], (4) różnice w odmianie przypadków i (5) rekcji czasownika. Polskie nazwiska mieszkańców i nazwy terenowe. Według zapiski kościelnej: w roku 1401 Jan Rola, ówczesny właściciel Delejowa dla ludności polskiej fundował kościół i założył parafię rzymskokatolicką.

3. PODKARPACIE POLSKIE

W latach 1031–1340 granica Rusi Czerwonej (w XVI wieku woj. ruskiego, później lwowskiego) przebiegała na Jasiołce – Wisłoku – Sanie – Wieprzu, stanowiąc granicę mazurzenia; dalej na wschód sięgają pochylenia. W regionie Przemyśl – Lubaczów – Jarosław – Sanok występuje zjawisko bałaku (redukcje nieakcentowych e, o).

Przemyśl. Wspomniane wyżej ukrainizmy fonetyczne w *Rozmyślanii przemyskim* wskazują na region, ale samo miejsce powstania zabytku nie jest znane. Nieliczne runizmy słownikowe występują w twórczości przemyslanina Stanisława Orzechowskie-

go. Język archiwaliów przemyskich XVII–XVIII wieku badały H. Kamińska (1986) oraz H. Wiśniewska (1975), która notuje:

Fonetyka

1. Wahania *e / i, y – o / u*: *dzin, uczyłym, ugolem* ‘ogółem’; *il > el: belem, robielam*.

2. (De)nazalizacja *bedzie, bendu(n)c, pqn, robiqnc, warujo, wienzienie*.

3. Miękkie *l’*: *alie, liata*.

4. Wahania spółgłosek: (a) *ś / š / s*: *Przemyszla, spital, stuka, szwięty*; (b) *r / rz / ż*: *prszesz, try, zrucic*; (c) *ch / h*: *hłopiec, rahunek*; (d) *u / v / ł*: *wizłolony, Awogustynki*.

5. Uproszczenia grup spółgłoskowych: *mieskie, poszed, styry, wszytka*.

6. Tendencja do protezy nagłosu: *i-insze, w-oica, h-atlasu*.

Morfologia

1. Deklinacja: (a) wahania rodzaju: *łodzia, litra, butel*; (b) częsty gen. sg. m. *-a*.

2. Analityczny czas przeszły, np. *my obrali, i zaprzeszły*, np. *które był dał*.

3. Częste imiona ruskie, np. *Fedko, Hawrilo, Iwan(ko), Miško, Paraska, Waško*,

Waselko.

Bircza, ok. 30 km na południe od Przemyśla; urodzona tam Agata Kwaśnicka-Janowicz omówiła ukrainizmy słownikowe w obrzędowości weselnej subregionu (Kwaśnicka-Janowicz 2005).

Sanok – Rymanów. W południowej części ziemi sanockiej do przesiedleń w latach 1945–1947 używane były dialekty ukraińskie: w Beskidzie Niskim – łemkowski, w Bieszczadach – bojkowski, a na północny wschód od Sanoka – nadsański, który oddzielała od bojkowskiego dolina Sanu, a z łemkowskim stykał się on na niewielkim odcinku w pobliżu Sanoka. Z obszarem polskim dialekt nadsański graniczył na zachód od Sanu, gdzie wsiami ukraińskimi były: Pakoszówka, Jurówce, Jabłonica (Ruska), Srogów, Lalin, Izdebki, Wara, Łubno. Pomiędzy Wisłokiem a Sanem istniało pogranicze etniczne udokumentowane w onomastyce polsko-ruskiej i w sieci parafii rzymsko-greckokatolickich. Południowa, górską część regionu, została zaludniona w wyniku kolonizacji wołoskiej w XV–XVI wieku przez Łemków na zachodzie, a Bojków na wschodzie. Granica pomiędzy nimi przechodziła doliną Osławy. Natomiast tereny wokół Sanoka po Brzozów i Dynów zajmowali ukraińscy Dolinianie (Łesiów 1997), z którymi związani byli zapewne tzw. **Zamieszkańcy** w zakolu Wisłoku między Krosnem a Strzyżowem, zwani przez Łemków spod Krosna – *zamyszannyj narid*. Większość mieszkańców tych wsi była wyznania greckokatolickiego. Posługiwali się gwara ukraińską o bardzo silnych wpływach polskich, co uzasadnia ich nazwę. Etnogeneza Zamieszkańców nie została dotychczas wyjaśniona, ale na pewno nie byli Łemkami. Nazwy wsi pojawiają się w XIV–XV wieku: 1392 Pietrusza Wola, 1418 Krasna (*Krosna), 1471 Czarnorzeka, 1493 Oparówka; pozostałe z XVI wieku: 1581 Blizianka, Gwizdzianka, Bonarówka, Rzepnik, 1582 Węglówka, później przysiółki Bartkówka i Budy Wysockie. Informacje o cerkwiach i parochach spotykamy dopiero w XVII wieku. W 1945 prawie wszyscy mieszkańcy zostali zmuszeni do wyjazdu na Ukrainę. Profesor Józef Ziłyński (rodem z Krasnej), stwierdził (Ziłyński 1927) w zapożyczeniach polskich obecność jednej samogłoski nosowej [ą] (stan polski XV wieku), np. **gąba > gamba, *krzątać się > krjantaty-śa, *obcząki > uopcząsky, *pącak > pąncak*, a w nowszej warstwie [ę] i [ɔ], np. *nędza > nęnża, wędka > wentka, chomąto > ɔo-*

momta i liczne inne z zachowaniem, antycypacją i rozkładem samogłoski nosowej, co dowodzi dawności i intensywności kontaktów. Inne wpływy polskie: (1) proteza, np. *j-astriab*, *u-osika*, *u-owad*, *u-uzda*, rzadka w łemkowskim, obecna w bojkowskim i nadszańskim, (2) ślady mazurzenia, np. *sestyj*, *styrj* ‘cztery’, *sapka* ‘czapka’ jak w polskich gwarach na zachód od Strzyżowa, (3) ślady samogłosek pochyłonych, np. *nimo*, *miol*, *powidoł*, (4) liczne polonizmy leksykalne, często gwarowe, m.in. przy-słówki (*j)eno*, (*j)acy* w znaczeniu *lem* ‘tylko’.

Dialekty polskie zajmują północną i zachodnią część dawnej ziemi sanockiej. Spośród nich najdokładniej zostały zbadane polskie gwary okolic Rymanowa przez O. Chomińskiego (1915), który poczynił szereg uwag na temat pogranicza polsko-ruskiego w początku XX wieku, opisując polską gwarę wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, o czym będzie mowa niżej (C.III.6).

Gwary okolic Rymanowa posiadają pewne wspólne cechy wyraźnie różniące je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz niemazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Wykazują pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje *o*, *e* w sylabach nieakcentowanych (tzw. bałak) jak w gwarze miejskiej Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza: brak mazurzenia, samogłoski pochyłone, rozkład nosówek, reduplikacja zaimka wskazującego, 1. pl. czasownika *-me*, zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie.

4. CHEŁMSZCZYŻNA

Na terenie dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej odkryto liczne cech południowo-wschodniej polszczyzny. U zarania dziejów znajdowały się tu Grody Czerwieńskie, a najważniejszy z nich – Chełm – w XIII wieku był stolicą księstwa halicko-włodzimierskiego i diecezji chełmskiej (1375–1808), liczącej w XVII wieku 73 parafie rzymskokatolickie w 10 archidiakonatach: Bełz, Chełm, Grabowiec, Hrubieszów, Krasny-staw, Lubomł, Magierów, Sokal, Turbin i Zamość. Po III rozbiorze Lubelszczyzna i Wołyń znalazły się w zaborze rosyjskim, a liczni unicy na Chełmszczyźnie byli prześladowani. Dnia 24 I 1874 roku ruskojęzyczni mieszkańcy Pratulina zginęli w obronie parafialnej cerkwi za „polską wiarę”: Wincenty Lewoniuk, Daniel Karmasz, Łukasz i Konstanty Bojko, Konstanty Łukaszuk, Bartłomiej Osypiuk, Anicet Hryciuk, Filip Geryluk, Ignacy Frańczuk, Onufry Wasyluk, Maksym Hawryluk, Jan Andrzejuk, Michał Wawrzyszuk (o nazwiskach na *-uk*, por. Sajewicz 2013).

Jak wykazał J. Kość (1995; 1999), gwary ziemi chełmskiej należą do południowo-kresowych. Odnalazł jej świadectwa już w Księdze grodzkiej Chełma (1572–1755), Aktach greckokatolickiego sądu biskupiego (1684–1705), Księdze miejskiej Kryłowa (1743–1773) i w dzisiejszych gwarach okolic Włodawy, Chełma i Hrubieszowa, czyli zachodniej części Rusi Czerwonej do połowy XIV wieku. Skrupulatnie zanalizował cechy gwary okolic Puchaczowa w zebranych przez O. Kolberga (1964, t. 33–34) tekstach, co jego zdaniem jest rezultatem przyswajania przez Rusinów chełmskich polskiego systemu językowego.

Fonetyka

1. Nieakcentowane *e, o > i / y, u*: np. *przyczytała, palcy*; ps. *ě > i*, np. *witr* ‘wiatr’, *wisti* ‘wieści’.
2. Prasłowiańskie *ъ > o*, np. *zdochła, majontok, ohoń*; *ŕ > or*, np. *czorny*.
3. Rozkład i zanik nosowości, np. *menżowi, przywionzać, śmiejo*; *sia* ‘się’, *ne budu*.
4. (Dys)palatalizacje: *deń, konieczne, myśli, ne, persteń, sliczny, werch*; *nimogie, buleczkie*.
5. Zachowanie *t', d'*, np. *treti, persteń, tydeń, łokot'*; ps. *tj, dj > č, ž*, np. *pleczy, meża*.
6. Dyspalatalizacja *r' > r*, np. *more, tret, werch*; *l* epentetyczne, np. *ziemia*; *dl > l*, np. *kryła*.
7. Dawne *g > h*, np. *ohoń*; proteza *h-*, *w-* np. *h-inszy, h-interes, h-ogiery*; *w-ona, w-uczyniła*.
8. Inne osobliwości ukraińskie, np. *zielazny, zapewnie, wyjszli, skawronek, syredny*, itp.

Morfologia

1. Rzeczownik: nom. pl. *syn-y, rozbujnik-i*; dat. *-am*, np. *lokaj-am*.
 2. Zaimek: brak enklityk; liczebniki *dwoch, trioch*; przymiotnik nom. sg. na *-yj*: *małyj, takij*.
 3. Czasownik: formant *-uwa-*, np. *dowiaduwał, obiecuwała*; brak ruchomych końcówek *ja był*.
- Składnia: konstrukcje typu *wjechali w miasto; ja słaba; kazali ji, coby tam siedziała*, itp.

2. WOŁYŃ

W epoce plemiennej Wołyń był zamieszkały przez wschodniosłowiańskich Bużan i Du(d)lebów, a pierwsza wzmianka o Łucku pochodzi z roku 1085 (*Łučesk*), który wszedł w skład księstwa włodzimierskiego, a w 1325 roku państwa litewskiego (Lubart, Olgierd, Witold); od XV wieku biskupstwo w Łucku, 1566 rok stolica województwa wołyńskiego. Z Wołynia pochodzili kniaziowie, którzy ściągali tu osadników głównie z Mazowsza. W 1795 roku powstała gubernia wołyńska (Żytomierz). W roku 1805 Tadeusz Czacki założył Liceum Krzemienieckie. Represje popowstaniowe (1831, 1864) doprowadziły do likwidacji polskich szkół i cerkwi unickiej. W latach 1920–1939 województwo wołyńskie zamieszkiwało ok. 70% Ukraińców, a w szkołach były obowiązkowe lekcje tego języka. Wywózki ludności polskiej w latach 1936–1938 z sowieckiej Żytomierszczyzny, a w roku 1943 rzeź ludności polskiej przez UPA, nie zniszczyły żywiołu polskiego, który odrodził się po 1991 roku i jest systematycznie badany w całym regionie od Sokala i Lubomla po Korosteń, Czernihów i Berdyczów. Dziś w Łucku mieszka ok. 3 000 Polaków.

Krzemieniec. Leżący na pograniczu Wołynia i Podola Krzemieniec zasłynął dzięki twórczości Juliusza Słowackiego, w którego utworach i listach spotykamy liczne zapo-

zyczenia ukraińskie i orientalne, niektóre znane od dawna w języku polskim. Spośród kilku prac o języku poety najpełniejszą jest oparta na autografach analiza A. Boleskiego (1956), a najsubtelniejszą F. Sławskiego (1999), który wśród licznych ukrainizmów znalazł kilka regionalizmów wołyńskich, m.in. *assawuła* ‘oficer kozacki’, *zburzyć się* ‘zbuntować’. Osobliwości wymowy widoczne są w rymach.

Fonetyka

1. Pisownia *ó / o*, np. *upior / upiór*, rymy *proba – oba*; hiperyzmy *któs, cós*; wahanie *e / y*, np. *oczewisty*.

2. Denazalizacja, rymy *wziąłem / aniołem, strzałą / rozeznało, ciele / wiele*; hiperyzm *mięszkać*.

3. Pisownia *-ija*, *-yja*, *-ia -ya*, *-ja*, np. *koronacyja* obok *pjany*, zwłaszcza po *s, z, c / s', z', s' / ś, ź, ć*; rymy *misji – wisi, frezji – rzezi, konfederacji – braci, intencje – pojęcie*.

4. Wahania *s, ś, sz; z / ź; n / ñ* np. *spi, swiat, zrzodło, lancuch, malenki, słonce, tyńkowy*, itp.

5. Frykatywne *rz / rż*, np. *drzy, drzący, gorżko, średnica, źródło*; rymy *oskarża – przeraża*.

6. Grupy spółgłoskowe, np. *czyśca, garło, króleski, lksnił, miętki, pier(w)si, srebnny, wschody*.

Morfologia

1. Przypadki, gen. sg. m. częste *-a*; acc. nieżywotnych: *krzyża, narcyza*; nom. pl. *posły, lirniki*.

2. Zaimek, formy kresowe: *te ‘to’, owe ‘owo’*; acc. fem. *samę, swoją*.

3. Liczebnik: *trzy/czter-dzieści-e, dwie nóżek, trzy główek, cztery huryszek*.

4. Czasownik, 1. pl. częsta końcówka *-m*; okazjonalna elipsa łącznika, *ja w słowie jego zaufana*; pomijanie końcówek ruchomych w czasie przeszłym: *ja uwierzył, ty usiadła, wy byli*, itp.

Składnia

1. Instrumentalis predykatywny, np. *narodzeni niewinnemi są; jest kulawym*.

2. Accusativus po negacji, np. *nie pytajmy poetę; rzezać pany nie chciał*.

3. Ruska rekcja przyimków, np. *czyn przeciw męża; chodźmy w miasto*, itp.

Żytomierz. Jedno z najstarszych miast Rusi Kijowskiej (884). Około 1225 roku św. Jacek Odrowąż założył klasztor dominikanów, który został zniszczony podczas najazdu Mongołów w 1240 roku. W 1333 roku został przyłączony przez Giedyminę do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1569 roku wszedł w skład Korony Królestwa Polskiego, a w wyniku rozbiorów do Rosji. Lokalną polszczyzną zajmuje się G. Tymborowska (1999b), która opublikowała wspomnienia i zanalizowała język Franciszka Brzezińskiego (*1924 Żytomierz).

(1) Wahania *e / i, y, o / o*, np. *wiency, dali, reńkamy; zrobiłem, du kogo*, (2) denazalizacja *jenzyk, zasność, szczeniwy; nie bojim się*, (3) *j* po wargowych: *objawja, mjał, pjontek*, (4) miękkie [l']: *alie, kil'ka, Poliak*, (5) dźwięczne *sv, tv, čv*, (6) proteza nagłosu *uon, uojca; jix*, (7) [u] jak w ukraińskim: *kreunych, wil'kuu*, (8) miękkie [k'e], [g'e]: *matkie, mogie*, (9) wymowa ubezdźwięczniająca typu *brat jego*, (10) dat. pl. *-am*, np. *dzieciakam*, (11) przymiotniki na *-yj* typu *głodnyj, dużyj*, (12) zaimek *jichni*,

(13) czas przeszły typu *ja zwarjował, ty nie był*; tryb przypuszczający *żeby miałem*,
 (14) orzecznik w nominatiwie: *oni kowale były*.

Marianówka i kilka polskojęzycznych miejscowości koło Dowbysza (Kamienny Bród, Tartak, Baranówka, Prutowka, Załuże). Profesor Julia Jaworska, urodzona w Marianówce i deportowana do Kazachstanu w 1936 roku, bada systematycznie rodzinną gwarę, cytując formy: *ali, bida, mliko, rozbira; przebrali-ś*, a przy spotkaniu ze sobą mówią *pochwalony* (Javorskaja 1990).

Czerwone Chatki, do 1917 roku Dranickie Chatki (Tymbrowska 1999a), niewielka wieś w obwodzie żytomierskim na Ukrainie. Od dawna żyją tutaj Polacy, którzy na początku XVIII wieku przywędrowali z Mazowsza.

Siaberka (dziś Ceberka). Jak zauważa O. Zakhutska (2015), jest to dawna wieś drobnoszlachecka, w której słownictwie występują liczne archaizmy, regionalizmy i transpozycje ukraińskie takie jak *dziatki* – ukr. *dimku, swarzyć się* – *сваритися, ludzina* – *людина, tędy* ‘tam’ – ukr. *myd`u*.

3. PODOLE – HUCULSZCZYŻNA

Wyżyna Podolska obejmuje obszary pomiędzy Bohem a Dniestrem zamieszkiwane w X wieku przez słowiańskie plemiona Tywerców i Uliczów wchodzące w skład Rusi Kijowskiej; od XII wieku część zachodnia weszła do Księstwa Halickiego, od 1363 roku Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od roku 1434 w Koronie jako województwo podolskie i braclawskie ze stolicą w Kamieńcu, a od 1793 roku w Rosji po Zbrucz. Katolicka diecezja kamieniecka – 1375, od 1412 roku w metropolii halickiej. Większe miasta: Bar, Borszczów, Czerwonogród, Husiatyn, Jazłowiec, Latyczów, Międzybóż, Stary Konstantynów, Mohylów, Okopy Św. Trójcy, Satanów, Żwaniec. Zachodnie Podole obejmowało woj. tarnopolskie; za Dniestrem znajdowało Pokucie z Huculszczyzną.

1. TARNOPOLSKIE

Brody, M. Karpluk (2001–2002) pisała m.in. o zapożyczeniach polskich i niemieckich w lokalnej gwarze ukraińskiej, m.in. *branduletką, butelka, cyzoryk, dupiro, dziura, familia, gacyk, gmina, harbata, hatramynt, kark, ksiądz, naprawdę, padinkuwanie, pałac, piec, piur, pukaty, studnia, tanyj, twar, warga, wywiurka, zawsze* i inne.

Milno, pow. Brody. Urodzony tu Karol Dejna wykazał (Dejna 1956) małopolskie pochodzenia gwary (m.in. ślady mazurzenia). W większości ludność polska mimo dwujęzyczności nie uległa ukrainizacji, wykazując jednak pewne cechy tego języka. Po 1945 roku prawie cała ludność przeniosła się do Polski.

Duliby Buczackie, koło Jazłowca. Miejscowość nosi nazwę staroruskiego plemienia Dulebów, a jej polską gwarę prawdopodobnie z okolic Tarnowa – Rzeszowa opracował Stefan Hrabec (1955), który wykrył w niej również cechy ukraińskie: (1) nieakcentowane *e, o > é, ó*, (2) denazalizacja wygłosu: *chęć* [χce], *noszą* [nošo], hiperyzm

kret [krɛt], (3) wymowa *v* jak [ɥ], np. *krowa* [kroua], *owca* [ouca], (4) fonetyka udźwięczniająca, (5) końcówki: instr. sg. f. *-ou*, dat. pl. *-am*, (6) przymiotnik nom. sg. m. *-[yj]*, *-[ij]*, (7) liczebnik *dv'è ov'ec*, (8) czasownik 1. pl. *-mè / -em / -mo*, (9) łącznik nieodmienny *ja jest* itd., (10) brak form męskoosobowych, (11) *že* 'który'.

Huta Stara, pow. Buczacz (Łesiów 1957; 1959); większość mieszkańców o polskiej świadomości narodowościowej (wpływy ukraińskie w folklorze i imiennictwie). W 1945 roku mieszkańcy wsi prawie w całości wyjechali do Polski na Pomorze Zachodnie.

2. PODOLE WSCHODNIE

Kamieniec, ślady fortecy rzymskiej (?*Petridava*), od 1062 roku ormiańska faktoria handlowa, XIV wiek – litewscy Koriatowicze, 1432 magdeburgia, stolica województwa podolskiego, od XVI wieku księgi sądowe (o ich języku: Kowalska 2004).

1557 *Panye myły Hriczku Jerony^mie, V. M. nawyedzam pyssanym swym [...] slye przez Marczina furmana ze Lwowa fasse nozow, którąm V. M. dawno myał posłacz [...]* (Rieger 2001, 302).

1672 Obrona Kamieńca w wierszowanej relacji S. Makowieckiego (na której H. Sienkiewicz wzorował opis w *Panu Wołodyjowskim*), „Do Czytelnika: Słuchaj, słuchaczu te wiersze czytając, / A Boga błagaj, za grzechy wzdychając, / Boć i my byli tej ojczyzny murem, / za którym siedział Polak i z Mazurem” (S. Makowiecki 1672/2008, 32). Kamieniec był pod panowaniem tureckim do 1699 roku.

1863 *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich* Aleksandra Kremera, liczne zapożyczenia: (1) ruskie *dobrodziejka* 'popadia', *futor / chutor*, *hadiuka*, *jaruga* 'głęboki jar', *paciuk* 'prosiak', (2) mołdawskie: *arkan* 'taniec', *balan* 'wół', *lupur* 'wilk', *mak* 'furman', (3) wyrazy orientalne. Pory dnia: *doświtek – najutrznia – w objady – na wysoki / niski nieszpór – na włahy – pierwasny – kury północne / świtowe*. Osobliwości fonetyczne: *krzynica* (hyperyzm), *pojechałszy* [v / ɥ].

Oleszkowce i pobliskie **Hereczany** koło Płoskirowa (w zaborze rosyjskim). Liczne uproszczenia systemowe. Gwarę i słownik obu wsi opracowała I. Cechosz-Felczyk (Cechosz 2001, Cechosz-Felczyk 2004).

Fonetyka

1. Redukcja nieakcentowanych, *e, o > i / y, u*, np. *powidła* [pɯv'ɪdła], *pole* [pɔl'i].
2. Denazalizacja: *ę > e / y; ę > o / u*, zwłaszcza w wygłosie, np. 3. pl. *każq* [kaʒo] / [kaʒu].
3. Miękkie *ś, ź, ć > s', z', c'*, np. *mięso* [mńeso], *wielka* [vel'ga], *matkę* [matk'e].
4. Protetyczne *v-*, np. *v-uço, v-orać*.

Morfologia

1. Formy nominatiwu: *brukwa, marchwa, cerkwa; stryjko, wujko*.
2. Dat. sg. w funkcji locatiwu *na chłopowi, na wołowi*; dat. pl. *-am*, np. *pan-am, baran-am*.
3. Przymiotniki na *-ij / -yj*, typu *b'idn-yj, nov'-ij*.
4. Brak rodzaju męskoosobowego i enklityk zaimkowych.

5. Końcówka 1. pl. *-my / -mo / -m*, np. *thucz-em /pyta-mo*.

6. Analityczny czas przeszły, np. *ja czuł*.

7. Łącznik nieodmienny, np. *ja jest*.

Zielona nad Zbruczem. Podobnie jak dwie poprzednie miejscowości znalazła się w zaborze rosyjskimi. Centrum wsi zamieszkują potomkowie chłopów – *Mazurzy*, a na peryferiach *Lachy*, dawna szlachta. Mimo prześladowań i stopniowej ukrainizacji język polski dobrze zachowany. Wielowymiarowej analizy socjolingwistycznej na tle polszczyzny regionu dokonała E. Dzięgiel (2001; 2003). Jak wykazała badaczka, termin *Mazurzy* odnosi się na Ukrainie do wszelkich wsi chłopskich, na co wskazuje słownictwo oraz fonetyka udźwięczniająca, która dostała się także do gwar ukraińskich.

Żwaniec nad Dniestrem (Dzięgiel 1995). Pograniczny zamek z poł. XVI wieku. Do roku 1941 mieszkało tu wielu Polaków, a do dziś zachowały się liczne nazwiska polskie: *Balicki, Golański, Jaworski, Konofalski, Kowalski, Krywiecki, Narajewski, Przesmycki, Sawicki, Sikorski, Zubrzycki*. Tylko nieliczne osoby mówią po polsku. Cechy gwary:

Fonetyka: (1) nieakcentowane $e(j) > \acute{e}, i, y; o > \acute{o}, u$, np. *śé, um'iš, v'ency; z nie-gu, nó*; (2) [ɛ], [ɔ] przed szczelinową, np. *møš, męža*; (3) proteza *i-ix, i-im*; (4) [s'], [z'], [c']; (5) [h] – [l']; (6) [χ] – [h]; (7) *trz, cz* [čš], np. *czszy, czszeba*; (8) *sandhi* typu *od_nas / iak_my*.

Morfologia: (1) nom. pl. *dva katolik'-i*; (2) czasownik 1. sg. *ńe mog-e*, 1. pl. *-daję-my / piš-em*; (3) pl. *id-o / zab'er-u*; czas przeszły *bomby padal'-i*; brak ruchomych końcówek.

Składnia: konstrukcje typu *u nas byli śf'enta; kobeta, że uczy ich; iemu iuś jest ze čy*.

1. HUCULSZCZYŻNA – POKUCIE

Huculszczyzna wchodzi do literatury polskiej w pierwszej połowie XIX wieku: Eugeniusz Brocki *Opryszki w Karpatach* (1836), Józef Korzeniowski *Karpaccy Górale* (1840): *Czerwony płaszcz, za pasem broń...*, by osiągnąć apogeum w trylogii Stanisława Vincenza *Na wysokiej poloninie* (1938–1979). Jak wykazał J. Janów (2001) huculskie nazwy miejscowe, osobowe, znaczna część słownictwa jest pochodzenia rumuńskiego, co wskazuje na etnogenezę Huculów, którzy na południu sięgają Zakarpacia (Rachow nad Cisą) i Bukowiny (m.in. przełęcz i wieś Ciumârna koło Suczawy). Stylizację huculską w literaturze polskiej omówiła M. Brzezina (1992), cytując liczne regionalizmy, m.in. *bouhar* 'pasterz wołów', *cara* 'ziemia', *carynka* 'łąka', *daraba* 'trawta', *fłojera* 'trombita', *gotur* 'głuszec', *gražda* 'zagroda', *kiedr(a)* 'cerd, limba', *legin* 'młodzieniec', *lelio, nenio* 'ojciec', *nenia* 'matka', *plaj* 'ścieżka', *pyrha* 'pies', *watah(a)* 'baca', *žerelo* 'źródło'.

Pokucie, na którym urodził się Franciszek Karpiński (opracowanie jego języka: Kwaśniewska-Mżyk 1979), posiada dziś poza Stanisławowem i Kołomyją nieliczne skupiska ludności polskiej, wyniszczonej równie okrutnie, jak na Wołyniu, przez UPA. Mieszkańcy wsi Obertyn (1531 rok – zwycięsto hetmana Jana Tarnowskiego nad woj-

skami mołdawskimi) po II wojnie światowej w liczbie ok. 2000 zostali przesiedleni w okolice Oławy i Kłodzka, a ze wsi Święty Józef i kilku innych znad rzeki Tłumaczyk – w rejon Ząbkowic Śląskich. Gwarę opracował W. Paryl (1999).

4. PODNIEPRZE

1. KIJÓW

Jeden z najstarszych grodów ruskich, 882 rok – zajęty przez Helgi-Olega, IX wiek panowanie Chazarów (*kagan* jako tytuł Włodzimierza Wielkiego). Świadectwem polskiego osadnictwa w dawnym Kijowie były *Ljadskaja Słoboda* i *Ljadskije Vorota* (? za Jarosława Mądrego, por. Kałuski 2015, 11). Od 1240 roku w rękach Tatarów, 1363 rok – przyłączony przez Olgierda do WKL, 1412 – katolickie biskupstwo, 1492 – magdeburgia, 1569 – w Koronie, 1654 – w Rosji, 1658–1817 – Akademia Mohylańska, rozwój prawosławnego piśmiennictwa polskiego; opracowania językowe: Martel (1938), Karpluk (2010), Klimek (2009; 2011).

Piotr Mohyla (1596–1647), syn hospodara wołoskiego Symeona, spowinowacony z możnymi rodami ruskimi i polskimi, po zakończeniu nauk zatrzymał się w Polsce pod opieką hetmana Stanisława Żółkiewskiego, a po jego śmierci (pod Cecorą w roku 1620) brał udział w wojnie chocimskiej i osiadł w Polsce. Nabył dobra w woj. bełskim i kijowskim. 1627 – archimandryta Ławry Peczerskiej, 1633 – metropolita kijowski, 1635 – twórca prawosławnego kolegium, później Akademii (z prawem wykładania w języku greckim i łacińskim). Z drukarni w Ławrze Peczerskiej uczynił ważny ośrodek wydawniczy: 1644 – *Lithos abo kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej na skruszenie fałecznościemnej «Perspektywy» albo raczej paszkwilu od Kassyjana Sakowicza, byłego przedtym kiedyś archimandrytae dubińskiego, unita, jakoby o błędach, herezjach i zabobonach Cerkwie ruskiej w uniej nie będącej»* oraz liczne hramoty i listy kierowane do bractw prawosławnych (opracowanie języka: Karpluk 2010, 651–679).

Fonetyka

1. Przejście nieakcentowanego *o* w *u*: np. *ukruchy*, hiperpoprawne *o* (*w wrzącym okropie*).

2. Wahania *e / i* (*y*): *ryligijej / senodow, rzeczewistą*.

3. *śl > śl*: *myszlą, poszłubił, zamyszla*; brak wstawnego *d* w grupie *zr*, np. *zradzieckie*.

Słowotwórstwo

1. Przedrostki: *bez-krewna* – st.rus. *bes-krovnyi*, *bez-mężna* – st.rus. *bez-mużьnyi*, *bez-zakonny* – st.rus. *bezakonn̄nyi*, *prze-błogosławiona* – st.rus. *prě-blagosloven̄i*.

2. Przyrostki: *rozdzieli-ciel, usłuży-ciel, kroc-iusienki; rzeczewist-o, ciekaw-o* < ukr. *cikavo*.

Fleksja

1. Dativus: *-u / -owi*, np. *nieboraku Chamu* obok *świaszczennikowi*.

2. Locativus: *-u/-e*: w *Monastyru / w Monastyrze*.

3. Accusativus pl.: *w kielichi, w pieluchi*.

4. Zaimek: *ony* [akt], w *samy* wieczor < ukr. *onyj, samyj; takie* ludzie; przez *te* pomazanie.

5. Koniugacja: uogólnione formy męskoosobowe, np. obrazy [...] *podzieli*; w pielu-
chy *powijali*.

6. Imiesłów: *bywszy* ‘który był’, *bywszych powszechnych synodow*.

Składnia – regionalizmy typu *ja tobie powiem; pytam ja ciebie; wilkiem porwaną owieczkę*.

Leksyka. Liczne ukrainizmy: *balakać* ‘pleść, gadać’ (najstarszy zapis w polszczyźnie); *balamucko* ‘pokrętnie, bałamutnie’, *chwatkiem* ‘w pośpiechu, byle jak’; *did’ko* ‘diabeł’, *durny* ‘głupi’; *hrubo* ‘ordynarnie’, *hrubość* ‘nieuctwo’, *kazka* ‘bajka, nieprawda’, *klinkować* ‘łgać’, *latopisiec* ‘kronikarz’, *mazepa* ‘głupiec’, *mędrehelek* ‘mądrała’, (*nie*)*obel* ‘(nie)całkiem’, *obszczy* ‘wspólnotowy’, *obszcze* ‘we wspólnocie’; *ohyda* ‘zohydzenie, wstyd’, *perekidczyk* ‘renegat’, *pirogi* ‘ciasto z nadzieniem’, *polek-
czenie* ‘ulga, poprawa (zdrowia)’, *prytwor* ‘kruchta’, *skomoroch* ‘wędrowny muzykant, kuglarz’, *sloboda* ‘osada wolna na pewien czas od podatków’, *wskaz* ‘wyrok’, *wzirać* ‘patrzeć, spoglądać’, *znać* ‘wiedzieć’.

Joannicjusz Galatowski (ok. 1620–1688), pisał po ukraińsku i po polsku, studiował w Kolegium Mohylańskim, przebywał na Wołyniu, w roku 1657 – rektor tej Akademii, 1670 – archimandryta czernihowskiego monasteru, skąd podróżował do Moskwy do cara Aleksieja Michajłowicza po wsparcie dla tej placówki. Lata 1676–1686 zaowocowały aż dziewięcioma książkami polskimi wydanymi w Czernihowie, Kijowie i Nowogródku Siewierskim, m.in. *Mesyjasz prawdziwy, Jezus Chrystus* (Kijów 1672), w którym autor nazywa siebie *katolikiem*, a Cerkiew, do której należy – *katolicką i prawosławno-katolicką*. Zwroty wobec Cara: *Najaśniejszemu i Błahocestystwemu Hosudarowi, Carowi i Wielkiemu Książęciu Aleksiju Michajłowiczowi; Waszego Najaśniejszego Carskiego Welicestwa ustawiczny bogomodlca i sługa najniższy; Aleksy Michajłowicz, Car Błahocestystwy, Zwycięzca wszystkich wrogów jak Chrystolubiwy; Najaśniejszy i Błahocestystwy, ś[więtej] pamięci Hosudar, Car i Wielki Książę Aleksy Michajłowicz, wszystkim Wielkiej, Małej i Białej Rusi Monarcha; do Waszego Najaśniejszego Carskiego Welicestwa* (oprac. M. Karpluk 2010, 219–225).

Joachim Jerlicz (1598–1674) szlachcic prawosławny z Wołynia, świadek wydarzeń epoki: *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole* (spisany w Ławrze Peczerskiej w Kijowie, druk: Warszawa 1853). W tekście wierszowane wstawki ukraińskie, np. *Hej Kasztelane! Koronny hetmane! [...] Hłań obernysia, stań zadywyśia, szczo sia dijet z namy, porucznikamy i rotmystramy, polskimi synami* (I, 116). Liczne regionalizmy.

Fonetyka: *cerulik, okóp* ‘okop’, *plon* < ukr. *plen* ‘jasyr’, *turbacią, żrali* ‘żarli’, *sić* ‘sieć’.

Morfologia: *ordyn-czyk* ‘ordyniec’, *chmielni-czyk, Sambr-u* (Sambora), *ku Trem-bowl-u*.

Leksyka: *car* (tatarski, moskiewski), *cesarz* (turecki), *chalastra, kuczka* ‘buda’, *maża* ‘wóz’, *mohorycz* ‘zapłata’, *murdza* ‘szlacie tatarski’, *poryniali* ‘zanurzali’, *sudno* ‘czołno’, *wsienoczny* ‘całonocny’, *zaparli się* ‘zamknęli’.

Maksymilian Siemiginowski (1760–1822), autor rosyjskojęzycznego podręcznika języka polskiego (1791). Regionalizmy językowe omówiła H. Safarewiczowa (1971):

Fonetyka: (1) rozkład i zanik nosowości: *bende, donžo, pchnowszy*, (2) ślady wymowy typu *koliża, lekca, seša*, (3) palatalność typ ruskiego, (4) inne głoski: [l'], [rʲ], [h].

Morfologia: (1) formy zaimkowe *kim-si, czym-si*, (2) rzadkość enklityk *mię, cię*, (3) przymiotniki *dobr-yj, wiejsk-ij*, (4) częsty zaimek osobowy przed czasownikiem.

Składnia, frazeologia: (1) ruska rekcja przyimków: *mimo las; o św. Pietrze*, (2) rozkaznikowe *będzie ze mnie*; tytułatura na wzór rosyjski.

W XIX wieku do 1918 roku kwitnie w Kijowie polskie życie kulturalne (liczba Polaków w roku 1909 – 44 400, 1926 – 13 700, 1959 – 8 400, dziś ok. 7 000). Mimo sowieckich prześladowań język polski utrzymuje się do dziś. W 1992 roku wznowiono „Dziennik Kijowski”. Ważniejsze osobliwości regionalne omówiły: Cechosz (1999b), Klimek (2009; 2011) i Popławska (2006).

Fonetyka

1. Zwężenie nieakcentowanych *e, o*, np. *tyn, os'im, puz'ni*.
2. Rozkład nosowości: *jenzyk, mészczyz'ni; dz'iwio s'é / s'ëⁱ*.
3. Repartycja [v / u] jak w ukraińskim, np. *zausze, cerkiey*; dźwięczne [v] w grupach *sv, tv, cv*.

4. Palatalność ruska: [l'], wymowa [s'], [z'], [c'].

5. [dš], [tš] > [čš], np. *czszeba, przeczszkoli*.

6. *Sandhi* ubezdźwięczniające, np. *narut₁nie płakał*.

Morfologia

1. Rzeczownik: nom. pl. typu *Poliak-i, rodzic-y, liudz-i*; acc. pl. f. = gen. *ona ma córek*.

2. Przymiotnik, zaimek: wahanie typu *taki(j), każdy(j)*.

3. Czasownik: 1. pl. *-my / -mo*; analityczny czas przeszły typu *ja przeczytał, my chodzili*.

Składnia, liczne kalki ruskie, np. *było odprawiono, ni za co, na dwa liata starsza*, itp.

Do dziś zachowało się kilka skupisk polskich na Kijowszczyźnie: Biała Cerkiew, Berdyczów, Czerkasy, Czernihów, Humań, Kaniów, Kirowgrad, Nieżyn, Obuchów, Pryłuki, Smiła, Wyszograd i inne (Łazarenko 2006).

2. ZAPOROŻE

Ważnym świadectwem polszczyzny używanej w połowie XVII wieku na Zaporozżu jest list Bohdana Chmielnickiego do mieszczan lwowskich z 9 III 1657 roku, nasycony ukrainizmami (zapisane kursywą):

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskom *Jeho* Carstwa Weliczeskocho Zaporoskim

Oznajmujem tym pisaniem naszym *kaszdomu*, komu o tym *widaty należyt*, a mianowicie Panu Antonowi, *nakaznemu* naszemu y przy nim *budącym* pułkownikom, assawułow, setnikom, attamanom, y zalohom po *mistach buduczym*, starszyni y *czerni* Wojska naszego Zaporoskiego y *wszimu naszymu* towarzystwu, iż jakośmy przez pierszeie postanowienie roku

przeszleho misto Lwow zo *wsiemi* obywatelami wzieli w swoj^ą *oboron^ą*, *obicuj^ączy* ich, p^óki by wiernie sie i wedlug s^łowa ku nam *przyrzeczoho* si^e zachowali, od wszelakich tak swoiey, jako y obcych woyska naiezdow *zastupaty*, tak y *teper* surowie *przykazniem*, aby si^e zaden tak z pieszych, jako iezdnych nie ważył *nabiehaty*, lubo *proiezdnom*, jakimkolwiek sposobom, ani w domach *szarpat*, ale owszem, aby si^e z *ludmi mista* Lwowa iak z własnemu naszemi obchodili, do *wszelakoho* handlu y kupiectwa czyni^ączy *pereszkozy*; znaczey gdyby kto mił z nimi *postupowat*, nad *wyraznoie* nasze zosko[c]zenie y *toie* było do nas donieszono, surowie takowych kaszdy bez folgi y odpustu karany *budget* wedlug zaslugi y uczynku swoiey, by tesz y na *horla*.

Dan w Czehrinie, dnia 9 marca, roku 1657.

Bohdan Chmielnicki, ręką własną. [Archiwum Henryka Kotarskiego]

Na dzisiejszym Zaporozu istnieją nowszego pochodzenia niewielkie skupiska polskie w Tokmaku, Melitopolu i Berdiańsku, gdzie do kościoła katolickiego przychodzą nie tylko Polacy. W niedzielę są trzy liturgie w językach: polskim, rosyjskim, ukraińskim (obszerniej: Krasowska 2012, 55–71).

3. HUMAŃ – ODESSA

Humań (którego polska i żydowska ludność została wyróżniona w 1768 roku przez hajdamaków) był miastem, w pobliżu którego przyszli na świat Bohdan Zaleski i Seweryn Goszczyński. Cennym świadectwem polszczyzny jest utrwalona w pamięci profesora Henryka Ułaszyna (1985) polska gwara szkolna lat 1885–1895, nasycona ruscyzmami i nielicznymi regionalizmami, jak *kozyrek*, *krejda*, *nadgroda*, *gimnazja*. W końcu XIX wieku w Humaniu żyło 17 395 Polaków. Tu urodził się Eugeniusz Małaczewski (1895–1922), który swoje tragiczne przeżycia na Ukrainie i Rosji w latach rewolucji przedstawił w tomie opowiadań *Koń na wzgórzu* (1921).

Odessa. Przed wybuchem I wojny światowej żyło w mieście ok. 25–30 tys. Polaków, a na wsiach ok. 8 000 polskich chłopów (katolicy). Na początku XX wieku działało tu wiele polskich organizacji społecznych – Dom Polski, „Lira”, „Ognisko”. Po roku 1917 nasilają się prześladowania. Wg notatki NKWD z 7 października 1932 roku (tłumaczenie):

W obwodzie odeskim mieszka około 17 tys. Polaków. Kolektywizacją objęto od 90 do 100% wiejskiej ludności polskiej. Podczas żniw zaobserwowaliśmy, że Polacy kradną kłoski pszenicy, za co winowajców skazano na różne terminy pozbawienia wolności, według uchwały władz. Odnotowano niezadowolenie, spowodowane złym materialnym zabezpieczeniem potrzeb kolchoźników i brakiem chleba. Ze strony młodzieży rozbrzmiewają apele do terroru wobec miejscowych urzędników partyjnych, działalność których doprowadza do śmierci z głodu. Odznaczmy również zwiększenie nastrojów emigracyjnych. Do Polski nadsyłają w trybie masowym listy, w których wypowiadają pragnienie wyjazdu do Polski. Zatrzymano sporo Polaków, którzy przymierzali się do nielegalnego przekroczenia granicy z Polską. Po 1937 roku część działaczy środowisk polskich została rozstrzelana, a inna wywieziona na Syberię (Jan Matkowski, *W sowieckim raju*, „Kurier Galicyjski” 16–29 X 2015, nr 19, s. 2).

Dzisiaj Okręg Odesko-Symferopolski Związku Polaków na Ukrainie mimo wojny posiada liczne oddziały: Odessa, Mikołajow, Chersoń, Jużnoukraińsk, Pierwomajsk,

Izmail, Biełgorod-Dnjestrowskij, Mikołajew, Nowa Kachotka, Bałta, Kriwe Oзеро, Wozniesensk, Rozdilna, Symferopol, Sewastopol, Jałta, Kercz.

4. DONBAS

Według ustaleń H. Krasowskiej (2012) ludność polska w Donbasie pojawiła się pod koniec XIX wieku – głównie robotnicy i rzemieślnicy, m.in. sitarze spod Biłgoraja, a z drugiej strony kadra kierownicza w przemyśle i bankach. W czasach sowieckich polskość niszczone, dopiero w latach 70-tych XX wieku zaczęli tu napływać z Kazachstanu Polacy zesłani w latach 30-tych z Żytomierszczyzny. W 2001 roku narodowość polską podało w obwodzie donieckim ok. 4 300 osób, w zaporoskim – 1 800. Polacy w Donbasie żyją w rozproszeniu – Kramtorsk, Gorłówka, Jenakijewo, Makiejewka, Mariupol, głównie Donieck, gdzie przy kościele św. Józefa po nabożeństwie w języku polskim zazwyczaj odbywa się nauka języka polskiego. Pojawiły się również audycje radiowe i telewizyjne m. in. „Polska Fala 30 Donbasu”. W Berdiańsku istnieje Polskie Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo, a w niektórych szkołach nauczany jest fakultatywnie język polski. W Makiejewce w jednej ze szkół mieści się gabinet Towarzystwa Kultury Polskiej „Polonia”. Polskiego chętnie uczy się młodzież:

Mój tata jest Rosjaninem, mama Ukrainką, a ja chyba będę Polką, bo mnie się tak podoba i język, i piosenki, i tańce (Makiejewka). Jest to język ojca i dziadka, zawsze on mi się podobał. Polski, dlatego że Polska jest naszym sąsiadem, w przyszłości mam nadzieję bywać w Polsce. Babcia moja była Polką (Zaporoże). U nas niet korniej polskich, no polskij jazyk mnie oczeń nrawitsia, chozczu swoju docz otdat' na uroki polskowo jazyka. Ona mienia každy dzień spraszujawet: mama ty razgawariwała z uczielnicoj, ja chozczu uczitsia, mnie oczeń nrawitsia polskij jazyk [źródło internetowe].

5. BUKOWINA – MOŁDAWIA

W gramotach mołdawskich z XIV–XVI wieku (SSM, I–II) pojawiają się zapożyczenia polskie, a w XVII wieku rozszerza się znajomość polszczyzny. Syn miejscowego dostojnika, Miron Costin (1633–1691), studiował w Barze i Kamieńcu w szkołach jezuickich (1647–1653), a po zwycięstwie pod Wiedniem podarował Janowi Sobieskiemu poemat *Historja polskimi rytami o mołdawskiej ziemi i multańskiej* (Czamańska 1998):

Ojczyznę oplakaną i biednych mieszkańców / Mołdawskiej Ziemi powiem. Ci niegdyś od szanów / Trajanowych osiedli Dacyje oboje, Aż ich czas i długi wiek rozdzielił na troje./ Pierwszy z ziemi grodów siedm pod Węgrami byli./Wpól z Dakami Trajanem wprowadzeni zyli, / A Moltanie od Oltu abo z gór Montanie, / Osiedli już powtórnie po pierwszym Trajanie. /Trzecia część jest Mołdawa od rzeki Mołdawy / Z jaskiń marmorejskich po morskie żuławy. Tak tamci, jako i ci Rumynami słyńą, / Niech w tym żaden nie wątpi, że od Rzymu płyńą.

Na Bukowinie Karpackiej osadnictwo polskie pojawiło się w końcu XVIII wieku. Władze austriackie sprowadziły w 1792 roku z Bochni, Kałusza i Wieliczki górników w celu wybudowania i prowadzenia kopalni soli we wsi Kaczyka. Od początku XIX wieku napływają osadnicy z innych części Małopolski oraz mówiący gwarą polsko-słowacką **Górale Czadeccy** do miejscowości Tereblecze, Dolne Piotrowce i Stara Huta na północy oraz Pojana Mikuli, Plesza i Nowy Sołonec na południu. Po powstaniach pojawiają się z kolei na Bukowinie przedstawiciele szlachty zbiegłej z ziem polskich przed represjami rosyjskimi. Po upadku Austrii w 1918 roku cała Bukowina znalazła się w państwie rumuńskim, a ośrodkiem polskości stały się Czerniowce. W 1940 roku północna Bukowina znalazła się w Ukraińskiej SSR. W roku 1945 część mieszkańców przeniosła się do Polski, a centrum polskości stała się Suczawa, gdzie po zmianach ustrojowych odbywają się festiwale polonijne i konferencje naukowe o tematyce bukowińskiej. Polacy nie stanowili tu nigdy zwartej grupy ze względu na niewielką w sumie liczebność i rozproszenie, a łączy ich mimo różnic gwarowych żywy do dziś język polski i Kościół katolicki. Wypowiedź mieszkanki:

To jest polski kościół i niech po polsku bydzie i dzieciska się nauczom i nam jest tak fajno, jak to kniaź z Polski czysto po polski do nas czyta i gwari. Ale tarazika szycko wolno, a oni [księża] nam prichodzom z Polski i po ukraińsku chcom gwarić i czytać to im nie pasuje. Jako byli ruski i zamykali i nie pozwalali to my ino po polsku się modlili i tak umiemy, a inac to trieja się uczyc [źródło internetowe].

Jeżeli ktoś obchodzi święta Bożego Narodzenia i Wielkiejnocy zgodnie z kalendarzem rzymskokatolickim, „polskim” – oznacza to, że utożsamia się z polskością: Jasełka, pastorałki szycko u nas jak w Polsce, bo my som Poloki – mówi mieszkanka Dolnych Piotrowiec. Działają działają liczne zespoły folklorystyczne: w Dolnych Piotrowcach „Wianeczek”, Terebleczu „Dolina Seretu”, Czerniowcach „Echo Prutu” i w Starej Hucie „Dolinianka”, popularyzujące polską tradycję i folklor.

1. BUKOWINA PÓŁNOCNA (UKRAIŃSKA)

Czerniowce. Jak zauważają urodzeni tu Feleszko (1991) i Bujak (2016) w potocznym języku tego miasta dominują cechy pobliskiej ukraińskiej polszczyzny i pewne cech rumuńskie.

1. Zmiany *e, o* ↔ *i/y, u; ej > y / i; er > ir*, np. *dopiero* [dopiru], *do niej* [do ńi]; *był* [beł].

2. Palatalizacje *l* [lʲ], *m'* > *mj* > *mń*; *ńs, sn* > *ńś, śn*; *śv, śp* > *sv, sp*; *č* > *ć*, np. *lato* [lʲato], *łśni* [łsni], *mieli* [mnieli], *śpiewa* [spiewa], *czarny* [ćarny], *z nią* [z_ńią].

3. Wahania *ś, ź, ć / s', z', c' / sj, zj, cj / zj*, np. *siano* [s'anu], *zielony* [z'el'ony], *zjadła* [z'adła].

4. Krtaniowe dźwięczne *h*, jak w ukraińskim, np. *harhar* 'ktoś / coś niezgrabnego'.

5. Frykatywne *rz* [rʲ], *strz* >(sz)cz, np. *wierzba* [v'irʲzba], *trzeba* [čeba], *mistrz* [mišč].

6. Formy pl. typu *duch-i, much-i*; mieszanie rodzajów *chłopcy były / siostry byli* itp.

7. Konstrukcje *za tym* ‘o tym’, *stoi w książce, jeść z łyżką, nie mam chleb* (germanizmy).

Storożyniec. Urodzona w pobliskiej Pance Helena Krasowska opracowała miejscową gwarę (Krasowska 2006), a wraz z Z. Greniem (Greń, Krasowska 2008) obszerny słownik Górali Bukowińskich (Stara Huta, Dolne Piotrowce i Tereblecze) oraz rumuńskiej części Bukowiny (w dolinie Sołońca). Obok leksyki polskiej i słowackiej występują tu liczne zapożyczenia rumuńskie, ukraińskie, w mniejszej mierze niemieckie i rosyjskie. Z języka ogólnopolskiego pochodzi słownictwo religijne, kulturowe i rodzinne. Zachowują się też liczne wyrazy gwarowe z Małopolski, południowego Śląska i Czadeckiego oraz tzw. karpатыzmy (terminologia pasterska), pochodzenia rumuńsko-albańskiego.

2. BUKOWINA POŁUDNIOWA (RUMUŃSKA)

Suczawa jest centrum kulturowym liczącej ok. 2 500 osób Polonii rumuńskiej. Gwary polskie w tym regionie opisali skrupulatnie dwaj badacze Deboveanu i Gogolewski (Deboveanu, Gogolewski 1966; Deboveanu 1971; Gogolewski 1972), stwierdzając obok rumunizmów i ukrainizmów dobre zachowanie cech rodzimych. Ważniejsze osobliwości:

1. Tendencja do poszerzenia, rzadziej zwężenia /e/: *čämu, däska, ostr'äfka* obok *b'el'izna, l'éje*.

2. Nosowość przed szczelinową, np. *m'iso, gęsior, gęś, brzoze, kuśać*; denazalizacja w wygłosie.

3. Spółgłoski miękkie i zmiękczone [p'], [b'], [v'] [s'], [z'], [c'], [l'], [n], np. *kum'is'ia, fuz'ia*.

4. Fonetyka udźwięczniająca: *abyj_m'ol* ‘abych miał’.

5. Przymiotnik nom. masc. na *-yj*; comparativus z rum. *mai*, np. *ona je maj młoda* (młodsza).

6. Czasownik: łącznik uogólniony *ja je, oni je*; tryb przypuszczający: *ja by robił; jak by ja n'e był*.

7. Składnia: *tyn Vołox je dobryj kowal; obciram stul z šmato*; spójnik *že* ‘który’.

8. Liczne zapożyczenia ukraińskie, rumuńskie, niemieckie i węgierskie.

3. MOŁDAWIA

Dzisiejsza Republika Mołdowa obejmuje wschodnią część historycznej Mołdawii, położoną między Prutem a Dniestrem, czyli dawną Besarabię, którą tak wspomina po latach Stanisław Makowiecki: „Ten piękny i daleki już kraj ziem czarnych jak miał węglowy, łąnów kukurydzianych bez początku ani końca, stert słomy na horyzoncie jak egipskie piramidy, cumulusów, które eksplodują w szafirowej głębi nad morzem płomiennych kwiatów słonecznikowych” (*Mamałyga, czyli słońce na stole*, Kraków 1976, 13) Ludność polska napływała tu głównie z Podola, na większą skalę w XIX

wieku (spis z 1897 roku wykazał 11 696 osób). Dziś spośród 2 383 Polaków język polski zna ok. 400 osób. Słyszcy się go w kościołach (Kiszyniów, Bielce, Raszków, Kamionka, Rybnica, Styrca, Tyraspol, Bendery), na festiwalu „Polska wiosna w Mołdawii”, kursach, w niektórych szkołach, kilku polskich domach kultury. Polacy mieszkają nawet w tureckiej Gagauzji (Komrat, zespół „Polacy Budziaku”). Polskie nazwiska w Mołdawii z XIX–XX wieku (najczęstsze na *-(ow)ski, -ko, -(cz)-uk, -ko*) opracowała skrupulatnie Palinciuc-Dudek (2011), wskazując na widoczne w ich pisowni pewne osobliwości południowokresowe, m.in. redukcje nieakcentowych *e, o*, dyspalatalizację, fonotaktykę.

VI. UWAGI KOŃCOWE

Poczynając od Porfirogenety, źródła historyczne dokumentują kontakty Lędzan / Lachów / Polaków z Rusinami, przodkami Ukraińców (przesiedlenia, ekspansje osadnicze), czego świadectwem są wzajemne zapożyczenia oraz polsko-ruski grafolekt w XIV–XVI wieku, a po unii lubelskiej osadnictwo polskie na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej. Śladem sięgającego średniowiecza osadnictwa z Mazowsza jest określenie *Mazurzy* na mieszkańców wsi chłopskich (mimo że większość ich cech gwarowych i dane historyczne wskazuje na Małopolskę). Natomiast język i obyczajowość wsi szlacheckich są bliższe polszczyźnie ogólnej. Jedne i drugie wykazują wpływ ukraiński, który obok zapożyczeń i kalk podtrzymuje archaizmy. Już w średniowieczu rozpoczęła się polonizacja Rusi Czerwonej, zwłaszcza miast (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), a pośrednim świadectwem osadnictwa polskiego była sieć parafii rzymskokatolickich (Litak 2006), czyli „polska / laska wiara”.

C. POGRANICZE POŁUDNIOWE

0. UWAGI WSTĘPNE

W przeciwieństwie do pogranicza wschodniego, gdzie tzw. polszczyzna kresowa ukształtowała się stosunkowo późno na obcym (litewsko-białorusko-ukraińskim) podłożu etnicznym, południowe pogranicze polskiego obszaru językowego stanowią gwary wywodzące się z lechickich dialektów plemiennych, których nazwy pojawiają się już w IX–X wieku, wykazując cechy fonetyczne grupy lechickiej (*ě > 'a* oraz *dj > ʒ*). Należą tu zapisane przez Geografa Bawarskiego (ok. 845 roku) etnonimy: *Sleenzane* [Słężjane], *Dadosesani* [*Dědošjane > D'adošjane] / *Diadesici* (1115) [D'adošici], *Lupiglaa* [*Lupi- lub *Głuprje-głovy], *Opolini* [Opoljane], *Golensizi* [Golęšici lub Golężici], a dalej na wschód *Vuislane* [Visljane] i *Λενζανῆ/ἴνοι* (poł. X wieku) [*Lędjane > Lęzane]. Istnieją podstawy do przypuszczeń, że na terytorium niektórych z nich istniały państwa plemienne: Ślęzan wraz z Dziadoszanami na zachodzie oraz Wiślan, może z Lędzanami, na wschodzie. Południową granicę polskiego obszaru językowego w śred-

niowieczu stanowiły Sudety i Karpaty, w głąb których dolinami rzek docierali osadnicy, wchodząc tu w kontakt z posuwającą się od południa ludnością czeską i słowacką.

Doprowadziło to do wzajemnych wpływów i powstawania gwar przejściowych, których geneza, charakter, zasięg terytorialny są przedmiotem dyskusji między badaczami. Chodzi tu o tzw. *gwary laskie* w dorzeczu górnej Odry i w Bramie Morawskiej oraz o *gwary góralskie* w kotlinach karpaccich. W dialektologii czeskiej do *laskich* zalicza się obok morawskiej, ostrawskiej i opawskiej również gwarę cieszyńską (Kellner 1946–1949). Z kolei w dialektologii słowackiej termin *goralské nárečia* ogranicza się do obszaru państwa węgierskiego (w granicach do 1918 roku) i słowackiego (1939–1945) po obu stronach dzisiejszej granicy państwowej na Spiszu i Orawie. Jak zauważa J. Dudášová-Kriššáková (1993), są to z pochodzenia gwary polskie z narastającymi od południa cechami słowackimi, a ich dwujęzyczni w większości użytkownicy uważają się po stronie słowackiej, częściowo też po polskiej, za Słowaków. Natomiast w dialektologii polskiej (Małecki 1938) do gwar góralskich zalicza się podhalańską, spiska, orawską i żywiecko-babiogórską. Jak wiadomo wyraz *Góral* był pierwotnie przewiskiem mieszkańców południowego Śląska i Żywiecczyny (Niezabitowska 1969), a z czasem zostało rozszerzone na mieszkańców Podhala i przyległych Beskidów, w opozycji do Lachów i innych grup etnograficznych Pogórza. W pewnym uproszczeniu wszystkie gwary południowego pogranicza można nazwać „góralsko-beskidzkimi”. Ze względu na sprzyjające izolacji ukształtowanie terenu nie tworzą one spójnej całości. Wykazują różnego rodzaju archaizmy oraz zapożyczenia: czeskie, słowackie, karpatoruskie, węgierskie i rumuńskie, widoczne zwłaszcza w terminologii i onomastyce pasterskiej (Krandžalov 1963; Herniczek-Morozowa 1975–1976).

I. DOLNY I GÓRNY ŚLĄSK

W X wieku Śląsk należał do państwa czeskiego, a do Polski został przyłączony w 990 roku wraz z Niemcżą (*Nemci*) głównym grodem plemiennym Ślęzan, których południowo-wschodnią granicę stanowiła wspomniana w Księdze Henrykowskiej (1270) *preseca* [przesieka], przechodząca na północ od Barda Śląskiego. W epoce plemiennych i wczesnohistorycznych osadnictwo ze strony Śląska nie docierało do górskiej części Sudetów, a Kotlinę Kłodzką zasiedliła ludność czeska (prawdopodobnie *Chorwaci* z księstwa Libickiego) zachowana w okolicach Kudowy do naszych czasów (Siatkowski 1963). Ukształtowany na tym terytorium dialekt południowo-zachodnio-śląski poza onomastyką wyszedł z użycia, trudno więc ustalić przebieg jego południowej granicy. Na wschód od przesieki znajdowało się terytorium Opolan (*Opolini*) po obu stronach Odry, a dalej na południowy wschód w rejonie Głubczyc i Raciborza historycy lokalizują plemię zapisane przez Geografa Bawarskiego jako *Lupiglaa*. Natomiast w dorzeczu górnej Odry nad Opawą, Ostrawicą i Olzą było plemię Gołyszyców. Ziemie te od czasów państwa wielkomorawskiego zawsze były związane z Czechami, tylko w latach 990–1032 należały do Polski, a do diecezji wrocławskiej do 1229 roku. W końcu tego stulecia w 1278 roku powstało tu księstwo opawskie, oddzielone później od czeskiego obszaru językowego klinem ludności niemieckiej (Laskowski 1966,

mapa). Ukształtowane tu, wspomniane wyżej, *gwary laskie* na terenie Czech tworzą trzy obszary gwarowe: morawski, ostrawski i opawski, z których dwa ostatnie sięgają po stronie polskiej po Głubczyce i Racibórz (Dejna 1951–1953). Powszechnie uważa się, że są to gwary czeskie, nie objęły ich jednak podstawowe innowacje fonetyczne tego języka (przegłosy, dyftongizacje, protezy *j-*, *v-*), ujawniają natomiast pewne cechy języka polskiego: (1) wokalizacja sonantów za pomocą [y], np. *kyrk* / *kryk*, *pylly*, *vylyk*; (2) tendencja do palatalizacji z niejednorodną artykulacją grup spółgłoskowych: *sv'*, *sl'*, *sn' nsk'*; (3) brak iloczasu; (4) wzdłużenie zastępcze (*á > o*, *ē > y*, *ō > ó*); (5) akcent na przedostatniej. Wykazują również liczne nawiązania leksykalne do gwar śląskich, stąd najważniejszym określeniem wydaje się termin *gwary przejściowe* niezależnie od ich genezy, struktury i świadomości użytkowników (Stieber 1974, 33–65).

Do naszych czasów zachowały się polskie gwary śląskie położone na terytorium na wschód od wspomnianej wyżej przesieki, a dawne granice plemienne pozostawiły ślad w podziale gwar śląskich na północne (mazurzące nawiązujące do obszaru Małopolski i Wielkopolski) i południowe (niemazurzące, z silnymi wpływami czeskimi w zakresie słownictwa [Zaręba 1969–1998]).

II. CIESZYŃSKIE – JABŁONKOWSKIE – CZADECKIE

Położony na skrzyżowaniu szlaków handlowych Cieszyn należał do okręgu plemiennego Gołęczyców. W Polsce piastowskiej był siedzibą kasztelanii, a później księstwa cieszyńskiego, włączonego do Austrii w połowie XVII wieku, co sprzyjało izolacji językowej wobec sąsiednich części Śląska. Ukształtowana tu po obu stronach Olzy gwara wraz z jabłonkowską oraz bliską im czadecką na Słowacji stoją na pograniczu gwar Małopolski i Śląska, wykazując silne wpływy czeskie i (zachodnio)słowackie. Z tych względów A. Kellner (1946–1949; rec. krytyczna: Urbańczyk 1952, 90–104) łączy je z gwarami laskimi nad Opawą i Ostrawicą, nazywając *východolašská nářečí*.

Cechy fonetyczne: (1) fonologizacja dźwięcznego *h* występującego w licznych zapożyczeniach z czeskiego / słowackiego i niemieckiego oraz w wyrazach ekspresywnych, np. *ha*, *hajdu*, *hav*, *hore*, *hyrbel*; (2) frykatywne [ř] jak na południowym Śląsku i Góralstwie; (3) cieszyński brak mazurzenia; jabłonkowskie siakanie *š*, *ž*, *č*, *ž* >< *š*, *ž*, *č*, *ž* > *š*, *ž*, *č*, *ž*; (4) zachowanie [i] po *š*, *ž*, *č*, *ž* (jak przy archaizmie podhalańskim); (5) twarde *s-*, *z-* przed miękką, typ. *sp'ivać*, *sm'atać*; (6) podwyższenie i rozkład nosowości, też przed szczelinowymi, np. *kympa*, *jěnyk*, *šćyńsci*; (7) wokalizacja sonantów za pomocą [y], np. *dyrdać*, *kyrpce*, *pyrdel*, itp.

Czadca w dolinie Kysuci na zachodniej Słowacji jest polską wyspą językową ukształtowaną dzięki położeniu w granicach państwa węgierskiego. Nawiązuje do gwary żywieckiej i południowośląskiej. Wieś Skalite mazurzy, zachowuje [ři] i zmienia *-χ > -k*, natomiast Oszczadnica nie mazurzy, zachowuje *-χ* i jak w słowackim ma [r] w miejsce [ř], np. *rem'enek*. (Małecki 1938, 69–85).

III. MAŁOPOLSKA POŁUDNIOWA

1. Żywieckie – Orawa

Żywiec – położony w kotlinie beskidzkiej na szlaku handlowym ze Śląska i Małopolski do Czadcy stanowił centrum regionu pasterskiego, później rzemieślniczo-przemysłowego. Gwarę żywiecką łączy z Podhalem i Słowacją: (1) akcent inicjalny; (2) wahanie χ / h / g ; (3) południowomałopolska zmiana $-\chi > -k$, a oddziela (4) brak archaizmu podhalańskiego (z wyj. sekwencji [ři]).

Od strony Żywiecczyny dotarło w XVI–XVII wieku polskie osadnictwo na Orawę, gdzie zetknęło się z ludnością zachodniosłowacką, w wyniku czego ukształtowała się gwara orawska. Od żywieckiej różni się ona brakiem cech śląskich. Na pograniczu słowackim (Sucha Góra, Głodówka) nie ma [ã] pochylonego, protezy przed nagłosowym $o-$, a spółgłoski wargowe przed samogłoskami przednimi tracą miękkość, np. *velki, kopem, samec*, ale *b'aly*. Z kolei w słowackiej gwarze środkowej Orawy i na Liptowie spotykamy pewne cechy gwar polskich (Zaręba 1983, 158–178). W gwarze południowożywieckiej (Zwardoń, Rycerka) następuje rozkład nosowości też przed szczelinowym, np. *gyńś, gońśienta*; poświadczono też na Orawie, np. *krynzel, vonsy* (MAGP, komentarze do map VI, 257, 259).

2. Podhale

Początki osadnictwa i geneza gwary podhalańskiej nie została dotychczas wyjaśniona. Przyjmując hipotezę K. Potkańskiego (1914), że polskie osadnictwo Spisza i Podhala szło dolinami Dunajca i Popradu, należy przyjąć, że wywodzi się ze wczesnośredniowiecznej Sądecczyny. Ze Spisza doliną Dunajca rozpoczęła się w XIV wieku kolonizacja Podhala przy udziale elementu niemieckiego (widocznego w nazewnictwie miejscowym i oronimii tatrzańskiej), a później słowackiego, także w toponimii (ekspansja sufiksu *-owce* por. XVI-wieczne *Szramowice, Kluszkowice* > *Sromowce, Kluszkowce*). Trzeci nurt osadniczy prowadził od XVI wieku na Podhale z północy przez Obidowę z doliny Raby.

Gwarę podhalańską cechuje: (1) akcent inicjalny jak w przyległej części Spisza i na Orawie; (2) rozkład samogłosek nosowych przed zwartymi, jak w języku literackim i w innych gwarach góralskich; (3) osłabienie i zanik lub wzmocnienie $-\chi > -k$. W wyniku tej tendencji na Spiszu $-\chi$ zmienia się w $-f$; (4) archaizm podhalański, czyli staropolska wymowa [i] po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich, z których szereg dźwiękowy uległ wcześniej mazurzeniu, stąd góralskie *czysta szyba* [cista siba]; w najszerszym zakresie (od Spisza i Gorców po Śląsk) zachowuje się [i] po odziedziczonym z epoki staropolskiej frykatywnym [ř], wymowa *grzyby* jak [gřiby]; (5) zmiana *il > el*; (6) resztki aorystu (archaizm góralsko-śląski); (8) imiesłów przysłówkowy na $-\ę/qcy$ (śladowo w Gorcach); (9) 1. os. pl. *-me* na pograniczu słowacko-ruskim od południowego Śląska po Rymanów (bez Spisza).

3. Spisz – Pieniny – Gorce

Gwary spiskie obejmują zwarte tereny po obu stronach granicy państwowej oraz wyspy na Słowacji, poczynając od Popradu na wschodzie (Muszyna, Piwniczna) po Białkę Tatrzańską na zachodzie. Na południu sięgają po linię Namiestovo – Mniszek – Lubownia – Kieżmark – Lendak – Ždžar – Jaworzyna – Jurgów. Jak wynika z ustaleń F. Sowy (1990), gwara spiska, poza jej najważniejszą cechą fonetyczną (1) $-\chi > -f$, jest najbliższa podhalańskiej poprzez: (2) archaizm podhalański w części zachodniej, a po [ř] na całym obszarze, typ *gřiby*; (3) akcent inicjalny w części zachodniej; (4) tendencję do osłabienia χ . Obok nich spotykamy pewne cechy dające się objaśnić wpływem słowackim: (4) realizacja dawnych miękkich *ś, ź, ć, ż* jako [š], [ž], [č], [ž], np. *učekač, žšok*; (5) okazjonalna dyspalatalizacja, typ *słotki cukerek*; (6) rozkład nosowości obligatoryjnie przed zwartymi, fakultatywnie przed szczelinowymi, np. *únzać, cynsto, pa(i)nsk'i* (Sowa 1990). Mniej liczne są nawiązania fonetyczne do sądeckiej gwary lachowskiej (m. in. *il > 'ul*) widoczne w regionie Piwnicznej, gdzie sięga obejmująca południowy skraj Gorców zmiana $-\chi > -f$ (Małecki 1938, mapa). Z resztą Góral-szczyzny Muszynę i Tylicz łączy wołosko-ruskie słownictwo pasterskie oraz wpływy słowackie.

4. Muszyna – Tylicz

Zanalizowana przez E. Pawłowskiego (2002) gwara obu miasteczek nawiązuje częściowo do gwar spisko-podhalańskich (słownictwo), a z drugiej strony do okolic Rymanowa (Chomiński 1915). Wykazuje też liczne wpływy słowackie, częściowo łemkowskie, brak natomiast bliższych związków z lachowską gwarą podegrodzką. Oto jej najważniejsze osobliwości.

Fonetyka

(1) brak samogłosek pochyłonych: $\grave{a} > a$, $\acute{o} > u$, $\acute{e} > y / i$; (2) rozkład nosowości przed zwartymi (jak w góralskim) i przed szczelinowymi (jak koło Rymanowa) oraz wahania typu *jeńzyk / jiyzyk, pieńść / pjeiść* jako rezultat tendencji do zaniku rezonansu nosowego; (3) brak mazurzenia jak w gwarach na wschód od Wisłoka, okazjonalnie na Spiszu słowackim (St. Lubownia); (4) zachowanie wygłosowego $-\chi$.

Morfologia

(1) zaimki nieokreślone z formantem *da-*: *da-kto, da-który, da-co, da-gdzie, da-kiedy* na wzór słowacki, poza śladami na Orawie (*da-co*), występują koło Beska i Rymanowa; (2) reduplikacja zaimka wskazującego typu *to-ten* jak na Podhalu i okolicach Rymanowa (*tuo-to*), por. czeskie i słowackim: *ten-to, ta-to, to-to*; (3) skrócone formy zaimka osobowego: *dońgo, uńgo, pońgo* < *do-niego, u-niego, po-niego* jak w słowackim: *doň-ho, zeň-ho* itp.; (4) końcówka 1. os. pl. czasownika *-me* typu *pude-me, chodze-me*, jak na Podhalu i Orawie, koło Rymanowa, oraz w słowackim i w łemkowskim.

Archaizmy gwary mieszkańców Muszyny i Tylicza mogą być pozostałością przedlachowskiej warstwy osadniczej Kotliny Sądeckiej, kiedy przed rozpoczęciem koloni-

zacji wołosko-ruskiej w XV wieku polska ludność pozostawała w bliskich kontaktach ze Słowacją. Innym świadectwem kontaktów polsko-słowackich w dolinie Popradu są formy *Hrad* (zamek w Rytrze), *budesz*, *protoż-em* w tzw. testamencie Wydźgi, zapisanym w *Liber beneficiorum* Jana Długosza.

5. Sądeckizna

Środek Kotliny Sądeckiej zajmuje gwara podegrodzka pasa lachowskiego, ciągnącego się od Oświęcimia i Pszczyny przez Wadowice, Myślenice, północne stoki Górców aż do Nowego Sącza. Językowo-kulturową granicę między Lachami a Góralami wyznaczył E. Pawłowski (1955) wraz z L. Wajdą (1976), konfrontując ją z wynikami badań etnografów (Reinfuss 1945). Na Sądeckiźnie oddziela ona tzw. Czarnych Górali z okolic Piwnicznej nad Popradem, biegnie grzbietem pasma Radziejowej ku północy, rozdzielając wsie góralskie Obidza i Brzyna na zachodzie od lachowskich: Ryto, Gaboń i Skrudzina na wschodzie. Właściwe centrum regionu lachowskiego stanowią Podegrodzie, Stary Sącz, na północy Limanowa, a na wschodzie Nowy Sącz.

Do lachowskich cech gwary podegrodzkiej E. Pawłowski (1955) zalicza: (1) okazjonalną zmianę wygłosowego $-\chi > -k$; (2) zachowanie samogłosek nosowych; (3) $\acute{e} > y / i$; (4) *ił*, *ul* > *'uɥ*; (5) w czasowniku końcówkę 1. os. pl. *-ma*; (6) wyrównania tematu typu *b'er-q* → *b'erq-my*; (7) bezokolicznik na *-uvać* w miejsce *-ować*, *-ywać*. (8) Sama gwara podegrodzka różni się od pozostałych lachowskich (a przede wszystkim góralskich o stosunkowo prostym wokalizmie) bardzo zróżnicowanym systemem samogłosek, zwłaszcza pochyłonych, oraz (9) wspólną z regionem bocheńsko-tarnowskim tendencją do uprzednienia samogłosek tylnych (typ *krewa ma regi*). Zachowuje przy tym nieznanne na sąsiednich terenach archaizmy takie jak: (10) utrzymanie zębowego *n* przed *k*, *g*; (11) niezgłoskotwórcze [ɥ] w grupie *śv'* (koło Nowego Sącza). Zwraca natomiast uwagę prawie zupełny brak nawiązań do języka słowackiego i gwary łemkowskiej, a wpływy góralskie widoczne są jedynie w kulturze materialnej i związanym z nią słownictwem.

Toponimia regionu lachowskiego różni się od góralskiej obecnością patronimicznych nazw miejscowych na *-ice*. Najstarsze z nich pojawiają się w nadaniach św. Kingi, a tracą w języku polskim żywotność w XV wieku. Prowadzi to do przypuszczenia, że lachowsko-sądecka grupa etnograficzna ukształtowała się w wyniku działalności osadniczej patronki ziemi sądeckiej.

6. Podkarpacie

U progu okresu historycznego całe Podkarpacie było zamieszkiwane przez zachodniosłowiańskich *Lędzan / Lachów*, których terytorium plemienne na wschodzie sięgało górnego Bugu, Styru i Dniestru. W 981 roku książę Włodzimierz Wielki przyłączył część ich ziem z Przemyślem do Rusi Kijowskiej, po której rozpadzie ziemia przemyska i sanocka weszły w skład księstwa Halickiego. Według ustaleń A. Fastnachta

(1962) i innych badaczy, granica Rusi z Polską przebiegała od Przełęczy Dukielskiej wzdłuż rzeki Jasiołki. Na zachód od Krosna i Odrzykonia biegła wzdłuż Wisłoka do jego ujścia do Sanu koło Leżajska. Po przyłączeniu przez Kazimierza Wielkiego w 1340 roku Rusi Halickiej do Polski ziemie te weszły w skład województwa ruskiego, później lwowskiego.

Polskie gwary Podkarpacia nie wykazują wyraźnych innowacji (nie licząc zmiany *aj > ej*: Nisko – Sanok – Nowy Sącz). Rozdzielają je natomiast pewne izoglosy (Jasło – Leżajsk: mazurzenie; Łańcut – Brzozów: pochylenia, labializacje; gen. fem. na *-e*, superlativus *na-*; formy typu *chłopy kosili*); od wschodu pojawiają się cechy ruskie (formant *-ko*, liczebniki typu *dwie jaj*, formy *chłopy kosili*). Najdokładniej zostały zbadane okolice Rymanowa przez O. Chomińskiego (1915), który opisał polską gwarę wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, m.in. Iwonicz, Lubatowa, Haczów, Posada Jaśliska, Długie, Pisarowce, Bukowsko, Niebieszczany i Poraż na wschodzie. Uwzględnił też wsie mieszane polsko-ruskie: Królik Polski, Besko, Nowosielce, Tamawę Górna.

Fonetyka

1. Zmiana *aj > ej*: *fajka* [fɛjka], *daj* [dej].
2. Samogłoski pochylone: *zagon* [zãgũn], *kaleka* [kalika], *chleb* [χl'yp].
3. Tendencja do dyftongizacji *o > uo*, *e > ie* pod akcentem, np. *kogut* [k^uogut], *niebo* [n^{ie}bò] i redukcji sylabie nieakcentowanej, np. *koniecznie* [kuńečn^{ie}], *łopatka* [uò/ùpatka]; jak w polszczyźnie przemysko-lwowskiej i w języku ukraińskim.
4. Tendencja do wymowy *o* [ö] typ *dobra krowa* [d^uõbra kr^uõva], jak w okolicach Tarnowa oraz Jasła: *klocek soli* [klecek seli] i Biecza: *Zośka, torba w bruździe* [Zeška, terba v bryźże].
5. Ślady mazurzenia koło Żmigrodu i dalej na zachód.
6. Frykatywne wymowy *rz* [r^z], np. *jarzmo* [jarżmo], *źniwo* [rżnivo], *wierzba* [výrżba], jak w polszczyźnie lwowskiej.
7. Miękką wymowę *l* [l^ʲ]: *las* [l^ʲas], *kula* [kul^ʲa], *len* [l^ʲyn].
8. Proteza *j-* / *v-* / *h-* / *χ-* lub jej brak w nagłosie wokalicznym, np. *akacja* [v-akac], *onegdzy* [v-onegdzy], *jaskry* [askry], *już* [uś], *Adam* [H-adom]. Przyimek *w* [h / χ] np. *w Besku* [h_Bošku], *w piecu* [χ_pecu] jak w sąsiednich gwarach ukraińskich.
9. Ślady wymowy dźwięcznego [h], np. *hruby* (Niebieszczany).
10. Epenteza palatalności: *lezie* [lejże], *wozić* [vojzić], *jastrząb* [jajščomp].

Morfologia

1. Imiona na *-o* i *-u* (z vocatiwu) *Frań-ó*, *Michał^ʲ-ó*, *Grześ-u*.
2. *Collectiva* (typu *bracia*): *advokać-a*, *rekrucć-a*, *kamrać-a* (Bażanówka).
3. *Feminina* ruskie na *-iχa*, np. *Zaważ-iχa*, *Farbańč-yχa* i *-ańa*, np. *Kručk-ańa*, *Niemc-ańa*, *Krafc-ańa*.
4. Zaimek wskazujący podwojony: *o^o-tyn*, *o^o-ta*, *o^o-t*; nieokreślony *da-χto*, *da-co da-gdże*, jak w lemkowski, słowackim oraz w Muszynie i Tyliczu.
5. Liczebniki *dvoχ*, *tšoχ*, *šeścoχ*; resztki dualu *dve okna*.
6. Przykłady użycia 1. pl. *-me*, np. *vi-me*, *kośi-me* (jak w lemkowski i słowackim).
7. Czas przeszły złożony: *-z-em* / *-j-em*, np. *dopyro-ž-em zrobił*, *jak-ž-em šol* obok *był-j-em*, *zjad-j-em*.
8. Tendencja do zaniku ruchomych końcówek: *ja jest* (obok *ja jezdem*) / *był*; *my našł i*; *my zjedli*.

Jak z powyższego widać, gwary okolic Rymanowa posiadają pewne osobliwości odróżniające je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz niemazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Posiadają też pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje *o*, *e* w sylabach nieakcentowanych (tzw. bałak) obecne np. w gwarze miejskiej Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza (brak mazurzenia, samogłoski pochylone, rozkład nosówek, *da-*, reduplikacja zaimka wskazującego, 1. pl. czasownika *-me*), zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie (Bednarczuk 2009).

IV. NAWIĄZANIA WSCHODNIOSŁOWACKIE

Dzięki badaniom Z. Stiebera (1974) wiadomo, że dialekt wschodniosłowacki wykazuje liczne nawiązania gramatyczne i leksykalne z językiem polskim. Najstarsze z nich sięgają epoki wczesnohistorycznej:

1. Zbliżona do polskiej wokalizacja sonantów: *r' > ar*, *ɣ' > er / ar*; *l' > lu*, *l' > il*, *el*, np. *kark*, *verɣ*, *verba / virba*, *slup*, *vilk / velk* wobec środkowo- i zachodniosłowackich *křk*, *vřɣ*, *vřba*, *střp*, *vřk*).

2. Zmiana *t'*, *d' > c*, *ʒ*, np. *cma*, *ciɣo*, *na svece – na svet'e*, *id' ete*; *iʒete*, *suʒa – tma*, *tixo*, *na svet'e*, *id' ete*, *sud'a*.

3. Nieznane gdzie indziej wzdłużenie zastępcze, np. *vul / vola*, *nuʒ / noʒa*, *usmi < osmi*.

4. Zanik iloczasu.

5. Akcent na przedostatniej sylabie.

Słownictwo dialektu wschodniosłowackiego różni się od dwu pozostałych (środkowego i zachodniego), wykazując nawiązania do areалу polskiego. Są to głównie nazwy pojęć z zakresu przyrody, gospodarki, hodowli i związanych z nią nazw cech i czynności, np.: wschodniosłowacki i polski *ɣmara*, *ɣmura* – środkowo- i zachodniosłowacki *oblak*, *mračno*; *padá – prší*; *sosna – borovica*; *l'es – hora*; *parobek – mládeňec*; *zecko – djet'a*; *pal'ec – prst*; *kura – sliepka*; *paɣnuc – voňat'*; *trimac – držat'*; *kuric – fajčit'*; *sivi – šediví*; *ɣrobačnǐ – červaví*; *blišćací – ligotaví*, itd. Niektóre z nich po stronie polskiej ograniczają się do gwar góralskich, np. *šumnǐ – pekńǐ*; *vyžnǐ / nižnǐ – hornǐ / dolnǐ*; *kameňec – l'adovec*; *nazad – naspät* itp. Szczególnie podobne są określenia głosów i zawołania na zwierzęta: na konia *vijo – b/hijo*, w prawo *he/ojta – hot*, w lewo *višta – č/tihi*; głos krowy *ričec – ruč/kat'*, *bučat'*; głos owcy *mečec – bečet'*; kaczkę *taš-taš – kač(i)-kač(i)*, *li-li*; kury *t'u-t'u – ci na*, *cip*, *pi-pi*, itp. (por. ASJ, IV).

W opinii Z. Stiebera (1974) dialekt wschodniosłowacki ukształtował się przy udziale języka polskiego. Wpływ ten jest najsilniejszy w regionie Szarysza (w większym stopniu niż na Spiszu i Orawie), zwłaszcza na północ od Bardiowa w pobliżu Przełęczy Tylickiej, co wskazuje na przybyszów z Sądecczyzny. Zestawione wyżej innowacje fonetyczne, zapewne też zbieżności leksykalne, pochodzą z epoki przedpiśmiennej, kiedy kształtowały się dopiero etnolekty zachodniosłowiańskie, lepiej więc mówić nie o wpływie polskim, tylko o komponencie lechickim w dialekcie wschodniosłowackim.

Geografia i semantyka wspólnego słownictwa (ukształtowanie terenu, klimat, przyroda, hodowla i związane z nimi nazwy cech i czynności) wskazują na południową Małopolskę, w której gwarach spotykamy zastanawiające nawiązania słowackie (Kucała 1992).

V. UWAGI KOŃCOWE

Jak z powyższego przeglądu widać, polskie gwary pogranicza południowego są silnie zróżnicowane, zachowując z jednej strony liczne archaizmy, a z drugiej wpływy czeskie, słowackie i rusińsko-wołoskie. Niektóre z nich można uznać za przejściowe lub przemodelowane (raczej niż mieszane). Przedstawione tu fakty językowe i oparte na nich hipotezy etnolingwistyczne pozwalają zrekonstruować z pewnym prawdopodobieństwem kolejne fale językowo-osadnicze południowej peryferii Małopolski i Śląska.

1. Pralechicka, która w epoce przedhistorycznej przekroczyła Karpaty i dotarła do Bramy Morawskiej, wytwarzając pewne cechy dialektu wschodniosłowackiego i gwary laskie.

2. Peryferyjna polska z okresu epoki wczesnopiastowskiej, której pozostałością mogą być gwary południowego pogranicza oderwane od polskiego areału językowego w okresie przed powstaniem mazurzenia – południowy Śląsk, mowa mieszkańców Muszyny i Tylicza oraz okolic Rymanowa.

3. (Pra)górska, która odłączyła się od reszty gwar małopolskich w XIV–XV wieku po przeprowadzeniu mazurzenia i zmianie $-χ > -k$. Dolinami Dunajca i Popradu dotarła na Spisz, gdzie zetknęła się z ludnością słowacką (i niemieckimi kolonistami) jeszcze przed kolonizacją wołoską. Następnie dotarła na Podhale, gdzie zachowały się do dziś pewne archaizmy, podobnie jak w pozostałych gwarach górskich i południowego Śląska.

4. Lachowska, pasa pogórskiego między Oświęcimiem a Nowym Sączem z okresu kolonizacji po najazdach tatarskich, zachowując pewne archaizmy fonetyczne i leksykalne, a wywodzące się z Małopolski nizinnej, zapewne regionu krakowsko-sandomierskiego.

Literatura

- ASJ, *Atlas slovenského jazyka*, IV, Bratislava 1984.
- AVAK, *Akty izdavzjemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisseju dlja razbora chrevnid aktov*, I–XXXV, Vilna 1865–1915.
- Baronas D. (2000), *Trys vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija (Istorinė studija ir šaltiniai)*, Vilnius.
- Bednarczuk L. (1974), *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski” LIV, Kraków, s. 326–332.
- Bednarczuk L. (2007), *Związki i paralele fonetyczne języków słowiański*, Warszawa.
- Bednarczuk L. (2009), *Pogranicze językowe polsko-ruskie na ziemi sanockiej*, [w:] *Podkarpacie. Język – literatura – kultura*, Sanok, s. 17–42.
- Bednarczuk L. (2010), *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.

- Bednarczuk L. (2013), *Z południowej peryferii polszczyzny*, [w:] *Mundus verbi (in honorem Zofia Cygal-Krupa)*, Tarnów, s. 50–61.
- Bednarczuk L. (2014), *Spadčyna Vjalikaha Kanjstva Litoŭškaha u belaruskaj move*, New York – Kraków – Lublin.
- Bednarczuk L. (2018), *Z południowo-wschodniej peryferii polszczyzny*, [w:] *Języki ruskie w rozwoju historycznym i w kontaktach z polszczyzną*, Białystok, s. 9–52.
- Boleski A. (1956), *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź.
- Brajerski T. (1961), *O języku «Pieśni» Konstancji Benisławskiej*, Lublin.
- Brensztejn M. (1924), *Teatr szkolny w Krożach na Żmudzi*, „Ateneum Wileńskie” III/ 9, s. 46–70.
- Brückner A. (1915), *Wpływy języków obcych na język polski*, [w:] *Język polski i jego historia*, cz. I, Kraków, s. 100–153.
- Brückner A. (1974), *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa.
- Brzezina M. (1992), *Stylizacja huculska*, Kraków.
- Brzezina M. (1997), *Stylizacja rosyjska*, Warszawa.
- Brzezina [-Strycharska] M. (2005), *Kozak ukraiński. Studium językowe*, Kraków.
- Brzezina [-Strycharska] M. (2009), *Socjostylistyka a dzieje literatury polskiej*, Kraków.
- Brzezinowa M. (1974), *Język Franciszka Zabłockiego – Fonetyka*, Kraków.
- Būga K. (1958–1962), *Rinkiniai raštai*, I 1958, II 1959, III 1961, Rodyklės 1962, Vilnius.
- Bujak J. (2016), *Polshczyzna Bukowińczyków*, [w:] *W kręgu dawnej polshczyzny*, Kraków, s. 11–26.
- Cechosz I. (1999a), *Uwagi o gwarze wsi Lublany koło Sambora*, „Studia nad Polshczyzną Kresową” IX, Warszawa, s. 87–90.
- Cechosz I. (1999b), *O języku polskim w dzisiejszym Kijowie*, „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” II, s. 115–137.
- Cechosz I. (2001), *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Cechosz-Felczyk I. (2004), *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu*, Kraków.
- Chomiński O. (1915), *Dialekty polskie okolic Rymanowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” VII / 1, s. 75–182.
- Chomiński O. (2010), *Obszar językowy litewski w państwie polskim, 1928–1933*, „Acta Baltico-Slavica” XXXIV, Warszawa, s. 197–261 (oprac. L. Bednarczuk).
- Citko L. (2006), *„Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok.
- Costin M. (1684 / 1988), *Latopis ziemi mołdawskiej i inne utwory historyczne*, (oprac. I. Czarnańska), Poznań.
- Cyran W. (1977), *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.
- Czarkowski L. *vide* Nowowiejski B. (2009).
- Czesak A. (2015), *Współczesne teksty śląskie w tle procesów językotwórczych i standaryzacyjnych współczesnej Słowiańszczyzny*, Kraków.
- Doboveanu E., Gogolewski S. (1966), *Przegląd gwar polskich na terenie Rumunii*, „Język Polski” XLVI, Kraków, s. 112–131, 214–217.
- Doboveanu E. (1971), *Polska gwara górali bukowińskich w Rumunii*, Wrocław.
- Dejna K. (1951–1953), *Polshko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, I–II, Łódź.

- Dejna K. (1956), *Gwara Milna*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” IV, Łódź, s. 5–41.
- Dejna K. (1973), *Dialekty polskie*, Warszawa.
- Dobrovolskij V.N. (1914), *Smolenskij oblastnoj slovar’*, Smolensk.
- Doroszewski W. (1949), *Język Teodora Tomasza Jeża*, Warszawa.
- Dowojna-Sylwestrowicz M. (1888/2006), *Teksty szlachty żmujdzkiej*, „Wisła” II: 154–165, 312–324 (reprint: „Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich” III, Warszawa, s. 57–72).
- Dudášová-Kriššáková J. (1993), *Goralskie narečia*, Bratislava.
- Dzięgiel E. (1995), *Uwagi o resztkach języka polskiego w Żwańcu nad Dniestrem*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” VIII, Warszawa, s. 89–95.
- Dzięgiel E. (2001), *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Dzięgiel E. (2003), *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa.
- Falk K.O. (1979), *Z przeszłości i teraźniejszości wód wigierskich*, [w:] *Jeziro Wigry kolebka hydrobiologii polskiej*, Warszawa, s. 26–91.
- Fastnacht A. (1962), *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław.
- Fedorowski M. (1897–1981), *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, I–VIII, Kraków–Warszawa.
- Feleszko K. (1991), *Język polski na Bukowinie do r. 1945*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” VI, Warszawa, s. 7–27.
- Feleszko K. (2003), *Bukowina moja miłość. Język polski na Bukowinie Karpackiej do 1945 roku. Słownik*, Warszawa.
- Gloger Z. (1893), *Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim*, „Prace Filologiczne” IV, Warszawa, s. 795–904.
- Gogolewski S. (1972), *Polska gwara trójjęzycznej wsi Kaczyka w Rumunii*, Wrocław.
- Gołąbek A. (1987), *Wpływy litewskie w polskich gwarach sejneńskich*, „Acta Baltico-Slavica” XVIII, Warszawa, s. 181–191.
- Grek-Pabisowa I. (2002), *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1999), *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B. (2008), *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym*, I–II, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I. (2009), *Słownictwo kresowe w powieści Floriana Czarnyszewicza «Nadberezyńcy»*, „Acta Baltico-Slavica” XXXIII, Warszawa, s. 205–228.
- Gręń Z., Krasowska H. (2008), *Słownik Górali Polskich na Bukowinie*, Warszawa.
- Gruszczyński W. (2000), *Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*, Warszawa.
- Handke K. (1989), *O właściwościach prywatnego języka Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Studia o twórczości Elizy Orzeszkowej*, Katowice, s. 140–150.
- Harhala W. (1934), *Gwara polska okolic Komarna*, „Lud Słowiański” II A: 55–91, 156–177. (reprint: „Studia nad Polszczyzną Kresową” IX, Warszawa, s. 155–191).
- Herniczek-Morozowa W. (1975–1976), *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, I–III, Wrocław.

- Hrabec S. (1949), *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń.
- Hrabec S. (1955), *O polskiej gwarze wsi Duliby w byłym powiecie buczackim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” III, Łódź, s. 31–76.
- Hrinčenko B. (1907–1908), *Słovar' ukraińskoj movy*, I–IV, Kyiv.
- Jagłowska T. (ok. 1936 / 2004), «Kląkry i klawery», [w:] *Gwary Mazowska, Podlasia i Suwalszczyzny. Filipów pow. Suwałki*, (red.) Falińska B., Białystok, s. 43–303.
- Janeczek A. (1978), *Polska ekspansja w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.*, „Przegląd Historyczny” LXI, s. 597–620.
- Janów J. (2001), *Słownik huculski* (oprac. J. Rieger), Kraków.
- Javorskaja J. (1990), *Ostatki polskiego języka na Žitomirščine*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” V, Warszawa, s. 143–150.
- Kałuski M. (2015), *Polskie dzieje Kijowa*, Toruń–Melbourne.
- Kamińska H. (1986), *Regionalizmy kresowe w nazwach osobowych dawnych Przemysłań*, „Rocznik Przemyski” XIV–XXV, s. 93–114.
- Karaś H. (1995), *Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie*, „Poradnik Językowy” 3, Warszawa, s. 35–55.
- Karaś H. (1999), *O gwarze Kamionki koło Solecznik*, „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” II, Warszawa, s. 77–93.
- Karaś H. (2002), *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa – Puńsk.
- Karaś H. (2004), *O polszczyźnie wokół Jeziorosów na Litwie*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” XI, Warszawa, s. 35–72.
- Karłowicz J. (ok.1890 / 1984), *Podręcznik czystej polszczyzny na Litwinów i Petersburszczan*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” III, Warszawa, s. 33–81 (do druku przygotowała E. Smułkowa).
- Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków.
- Karpluk M. (2001–2002), *Wraży polskie i niemieckie w ukraińskiej gwarze okolic Brodów*, „Roczniki Humanistyczne” TN KUL, XLIX–L, s. 167–177.
- Karpluk M. (2010), *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków.
- Karskij J. (1955–1956), *Belorusy. Jazyk beloruskiego naroda*, I–III, Moskwa.
- Kasner M. (1992), *Język polski w ustach Litwinki z Puńska*, „Język Polski” LXXII, Kraków, s. 178–186.
- Kellner A. (1946–1949), *Východolašská nářečí*, I–II, Brno (rec. Urbańczyk S., 1952, [w:] „Rocznik Słowistyczny” XVII, s. 90–104).
- Kiersnowski R. (1959), *O tzw. „ruskich” monetach Bolesława Chrobrego*, [w:] *Studia historyczne dedykowane Henrykowi Łowmiańskiemu*, Warszawa, s. 91–103.
- Klimek J. (2009), *Prolegomena do poloników kijowskich z XVII wieku*, [w:] *Język polski. Współczesność i historia*, VII, Lublin, s. 189–203.
- Klimek J. (2011), *Polonika kijowskie – nierozpoznana odmiana polszczyzny XVII stulecia? Rekonesans*, [w:] *Badania historyczno-językowe*, Kraków, s. 91–101.
- Kolberg O. (1962–1979), *Dzieła wszystkie* (wykorzystano tomy: *Pokucie, Chelmskie, Przemyskie, Wołyń, Podole, Ruś Karpacka, Ruś Czerwona*), Poznań.
- Kolbuszewski J. (1995), *Kresy*, Wrocław.

- Kolbuszewski S. (1977), *Jana Karigera słownik polsko-lotewski na tle leksykografii b. Inflant Polskich*, Poznań.
- Kolis N. (1991), *Wybrane zagadnienia z fleksji polszczyzny Litwinów puńskich*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” VI, Warszawa, s. 107–129.
- Konczevska K. (2012), *Eliza Orzeszkowa a Grodzieńszczyzna*, [w:] *Sekrety Orzeszkowej*, Warszawa, s. 172–181.
- Konczevska K. (2018), *Język polski na Grodzieńszczyźnie* (w przygotowaniu).
- Koniusz E. (1992), *Studia nad językiem Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Kielce.
- Koniusz E. (2001), *Polshczyzna z historycznej Litwy w «Słowniku gwar polskich» Jana Karłowicza*, Kielce.
- Kostecka-Sadowa A. (2005), *Współczesna polshczyzna południowokresowa na przykładzie Mościsk i okolic (uwagi o fonetyce i fleksji)*, „Język Polski” LXXXV, Kraków, s. 230–241.
- Kostecka-Sadowa A. (2008), *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych*, [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały*, Warszawa, s. 113–160.
- Kostecka-Sadowa A. (2015), *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*, Kraków.
- Kość J. (1995), *O kształtowaniu się gwar południowokresowych na terenie ziemi chełmskiej w XIX wieku*, „Studia nad Polshczyzną Kresową” VIII, Warszawa, s. 179–193.
- Kość J. (1999), *Polshczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin.
- Kowska D.A. (2004), *Język polskich zapisek sądowych z Kamieńca Podolskiego II połowy XVI w.*, „Studia nad Polshczyzną Kresową” XI, Warszawa, s. 248–278.
- Krandžalov D. (1963), *Valaši na Moravě*, Praha.
- Krasowska H. (2006), *Górale Polscy na Bukowinie Karpackiej*, Warszawa.
- Krasowska H. (2012), *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Warszawa.
- Kremer A. (1863 /1999), *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich ułożony w Kamieńcu Podolskim* (reprint: „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” II, Warszawa, s. 259–340).
- Kucała M. (1992), *Związki leksykalne gwary Więciórki (woj. krakowskie) z literackim językiem słowackim*, [w:] *Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej*, Warszawa, s. 99–104.
- Kudzinowski C. (poł. XX w.), *Słownik dialektu Knyszyna Czesława Kudzinowskiego* (rkps), vide: (Rembiszewska 2006, 125–220).
- Kuraszkiewicz W. (1963), *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W. (1983), *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Kurzowa Z. (1985), *Polshczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa.
- Kurzowa Z. (1993), *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa – Kraków.
- Kwaśnicka-Janowicz A. (2005), *Polshko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej*, Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K. (1979), *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa – Wrocław.
- Laskowski R. (1966), *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich, I: Abstracta, collectiva, deminutiva, augmentativa*, Wrocław.

- Laskowski R., Rzepka W., Twardzik W. (2001), *Kresowizmy w «Rozmyślaniu przemyskim»: pisownia i wymowa samogłosek średnich /e/, /o/*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” X, Warszawa, s. 189–215.
- Laskowski R., Twardzik W. (2005), *Samogłoski nosowe w «Rozmyślaniu przemyskim»*, „Język Polski” LXXXV, Kraków, s. 170–184, 257–267.
- Lehr [-Splawiński] T. (1914), *O mowie Polaków w Galicji wschodniej*, „Język Polski” II, Kraków, s. 40–51.
- Lewaszkiwicz T. (2005), *Wymowa typu ojciec, więc – dac, łokiec w świetle dwudziestowiecznych rękopisów byłych mieszkańców Nowogródka*, [w:] *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, pod red. J. Migdał, Poznań, s. 237–248.
- Lewaszkiwicz T. (2017), *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.
- Linta E. (1974), *Wyrazy polskiego pochodzenia w języku rumuńskim*, Wrocław.
- Litak S. (2006), *Atlas Kościoła Łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin.
- Lizisowa M.T. (2000), *Język «Kodeksu Olszewskiego»*, Kraków.
- Łatyszonek O. (2006), *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok.
- Łazarenko O. (2006), *O sytuacji językowej w kilku polskich wsiach na Kijowszczyźnie na początku lat dwudziestych XX wieku*, „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” III, Warszawa, s. 97–107.
- Łesiów M. (1957), *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” V, Łódź, s. 131–153.
- Łesiów M. (1959), *Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” VI, Łódź, s. 95–112.
- Łesiów / Łesiv M. (1997), *Ukraiński hovirki u Polšči*, Varšava.
- Łętowski A. (1915), *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- Łoś J. (1922), *Początki piśmiennictwa polskiego*, Lwów.
- Łowmiański H. (1932 / 1985), *Geografia polityczna Baltów w dobie plemiennej*, [w:] *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931–1932, I, s. 1–128 (reprint: „Lituano-Slavica Posnaniensia” I, 1985, s. 7–105).
- Łukasik S. (1938), *Pologne et Roumanie*, Paris.
- Makowiecki S. (1672 / 2008), *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, oprac. P. Borek, Kraków.
- Malinowski L. (1895), *O języku komedyj Franciszka Bohomolca*, „Rozprawy Akademii Umiejętności” XXIV, s. 98–126.
- Małeckie M. (1938), *Język polski na południe od Karpat*, Kraków.
- MAGP**, *Mały atlas gwar polskich*, I–XII, oprac. przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. K. Nitscha, Wrocław 1957–1970.
- Marcinkiewicz J. (2003), *Polsko-litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie*, Poznań.
- Martel A. (1938), *La langue polonaise dans les Pays Ruthènes*, Lille.
- Minikowska T. (1980), *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa.
- Morita K. (2005), *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*, Warszawa.

- Moszyński K. (1926), *Nowogródzkie pod względem etnograficznym*, [w:] *Nowogródzkie*, Warszawa, s. 9–15.
- Moszyński L. (1980), *Z zagadnień słowotwórstwa prasłowiańskich nazw plemiennych*, [w:] *Etnogeneza i topogeneza Słowian. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Komisję Sławistyczną przy Oddziale PAN w Poznaniu w dniach 8–9 XII 1978*, red. I. Kwilecka, Poznań, s. 65–74.
- Nestor (ok. 1113), *Povest' vremennyx let* [tzw. Kronika Nestora], (wyd.) D. Lixačev, Moskwa 1999.
- Niezabitowska A. (1969), *Góral w historii i dialektach języka polskiego*, „Onomastica” XIV, nr 1–2, s. 162–174.
- Nosovič I. (1870), *Slovar' beloruskago narečija*, Petersburg (reprint: Minsk 1983).
- Nowowiejski B. (1989), *Fonetyka polszczyzny sokólskiej*, [w:] *Studia językowe z Białostocczyzny*, pod red. I. Maryniakowej i E. Smułkowej, Warszawa, s. 113–140.
- Nowowiejski B., red., (2009), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*: Osipowicz A., *Słowniczek gwary augustowskiej*, s. 57–130; Czarkowski L., *Słownik gwary ludowej w ziemi drohickej*, s. 142–219, Białystok.
- Ochmański J. (1981), *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań.
- Olma M. (2006), *Listy emigracyjne Józefa Ignacego Kraszewskiego do Władysława Chodźkiewicza. Analiza pragmalingwistyczna*, Kraków.
- Osipowicz A. *vide* Nowowiejski B., red., (2009).
- Ostapczuk O. (1999), *O języku polskim w obwodzie winnickim na Podolu*, „Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich” II, Warszawa, s. 139–164.
- Ostrówka M. (1996), *Współczesna sytuacja językowa Polaków na Łotwie (w okolicach Dyneburga)*, „Acta Baltico-Slavica” XXIII, Warszawa, s. 101–111.
- Ostrówka M. (1999), *O języku polskim w okolicach Indrycy*, „Acta Baltico-Slavica” XXIV, Warszawa, s. 295–305.
- Ostrówka M. (2000), *O języku polskim w okolicy Krasławia*, „Acta Baltico-Slavica” XXV, Warszawa, s. 115–121.
- Palinciuc-Dudek E. (2011), *Nazwiska i imiona Polaków z Kiszyniowa i okolicy w XIX–XX wieku*, Kraków.
- Paršuta J. (1973a), *Statističeskoje opisanije morfologii polskoj reči žitelej derevni Darvinieki Madonskogo rajona Łatvijskoj SSR*, [w:] *Poliskije govory v SSSR*, I, red. V. Verenič, Minsk, s. 44–65.
- Paršuta J. (1973b), *Glagol v polskoj reči žitelej derevni Darvinieki [...]*, [w:] *Poliskije govory v SSSR*, II, red. V. Verenič, Minsk, s. 97–112.
- Paršuta J. (1984), *O dialektnoj leksike polskich govorov na territorii Łatvijskoj SSR*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” III, Warszawa, s. 133–145.
- Paryl W. (1999), *O zmianach w mowie przesiedleńców ze wsi Świąty Józef na Pokuciu*, „Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich” II, Warszawa, s. 413–427.
- Paryl W., Mieszczankowska M. (2004), *Słownik gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna*, Kraków.
- Parylak P. (1877 / 1999), *Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach*, (reprint: „Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich” II, Warszawa, s. 341–363).
- Paszkievicz B. (2003), *Pod znakiem „Omegi”*, Warszawa.

- Paszkievicz H. (1930), *Regesta Lithuaniae*, Warszawa.
- Pawłowski E. (1955), *Gwara podegrodzka wraz z próbą wyznaczenia południowo-zachodniej granicy gwar sądeckich*, Wrocław – Kraków.
- Pawłowski E. (2002), *Osobliwości regionalnego języka Muszyny i Tylicza*, „*Studia Linguistica*”, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków, s. 75–115 (oprac. L. Bednarczuk).
- Pelcowa H. (2001), *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- Petrowowa z Rymaszewiczów J. (1902), *Wzorce mowy szlachty drobnej i chłopów w okolicach Nowoaleksandrowska (Jeziorosy) w gub. kowieńskiej*, „*Wisła*” XVI, s. 672.
- Pigoń S. (1970), *Wiązanka historycznoliteracka. Studia i szkice*, Warszawa.
- Pihan A. (1988), *Język Józefa Ignacego Kraszewskiego a polszczyzna ogólna i kresowa w XIX wieku*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, pod red. J. Brzezińskiego, Zielona Góra, s. 111–127.
- Popławska N. (2006), *Język polskiej inteligencji w Kijowie*, „*Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich*” III, Warszawa, s. 109–127.
- Potkański K. (1914), *Studia osadnicze. Pisma pośmiertne*, Kraków.
- Radyszewski R. (1996), *Poezja polskojęzyczna na Ukrainie w XVII wieku*, Kraków.
- Reczek J., Twardzik W. (1970), *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich*, I, Wrocław.
- Reinfuss R. (1945), *Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i najnowszych badań etnograficznych*, „*Lud*” XXXVI, s. 222–255.
- Rembiszewska D.K. (2006), *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowkiego*, Łomża.
- Rembiszewska D.K. (2007), *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, Łomża.
- Rieger J. (2001), *Fragmenty ksiąg sądowych Kamieńca Podolskiego z połowy XVI w.*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” X, Warszawa, s. 295–304.
- Rieger J. (2002), *Język polski na Ukrainie w XX wieku*, [w:] *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku*, red. J. Rieger, I. Cechosz, E. Dzięgiel, I, Warszawa – Kraków 2002, s. 11–52.
- Rieger J. (2011), *Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji*, [w:] *Ukraińska mova v Halyčyni: historyczny wymir*, Lviv, s. 107–123.
- Rieger J. (2017), *Czego nie wiemy o polszczyźnie kresowej XX i XXI wieku?*, „*Slavia Orientalis*” LXVI, s. 519–523.
- Rieger J. (2018), *Język polski na Kresach* (w przygotowaniu).
- Rudnicki S. (2000), *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza*, Warszawa.
- Rudzite M. (1969), *Latyšskaja dialektologija*, Rīgā.
- Rykiel I. (1963), *O języku Wilczków – mieszczan lwowskich XVII wieku*, „*Poradnik Językowy*” 1, Warszawa, s. 32–39.
- Safarewicz J. (1956), *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „*Onomastica*” II, s. 15–63.
- Safarewiczowa H. (1971), *Polszczyzna XVIII wieku w podręczniku gramatyki polskiej M. Siemiginowskiego (Kijów 1791)*, Wrocław.
- Sajewicz M. (2013), *Nazwiska patronimiczne z formantem -uk w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie na tle ogólnopolskim*, Lublin.
- Saloni A. (1914), *Zaściankowa szlachta polska w Delejowie*, [w:] „*Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*” Akademii Umiejętności, XIII, s. 3–151.

- Sawaniewska-Mochowa Z. (1991; 1995), *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” VI, Warszawa, s. 223–254; VIII, Warszawa, s. 265–282.
- Sawaniewska-Mochowa Z. (2002), *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku*, Bydgoszcz.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A. (2007), *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Seiffert-Nauka I. (1992), *Dawny dialekt miejski Lwowa*, cz. I. *Gramatyka*, Wrocław.
- SGP – *vide* Karłowicz J. (1900–1911).
- Siatkowski J. (1963), *Dialekt czeski okolic Kudowy*, I–II, Wrocław.
- Sierociuk J. (1994), *Niektóre problemy słowotwórstwa gwar wschodniopolskich (przyczynek do zagadnienia kresowizmów)*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” VII, Warszawa, s. 151–158.
- Sławski F. (1952–1982), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków.
- Sławski F. (1999), *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, „*Język Polski*” LXXIXI, Kraków, s. 332–338.
- Smułkowa E., red. (2009–2011), *Brasławszczyzna – Pamięć i współczesność*, I: *Historia regionu, charakterystyka socjolingwistyczna, świadectwa mieszkańców*, II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa.
- Sowa F. (1990), *System fonologiczny polskich gwar spiskich*, Kraków.
- SSM, *Słownik staroukraińskiej mowy XIV–XV st.*, I–II, Kyiv 1977–1978.
- Stang C. (1935), *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo.
- Stang C. (1939), *Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk*, Oslo.
- Stankiewicz S. (1936), *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej*, cz. I, do roku 1830, Wilno.
- Stieber Z. (1949), *Toponomastyka Lemkowszczyzny*, II. *Nazwy terenowe*, Łódź.
- Stieber Z. (1974), *Problem pochodzenia dialektów wschodniosłowackich*, [w:] *tenże, Świat językowy Słowian*, Warszawa, s. 191–203.
- Strykowski M. (1575–1578), *O początkach [...] narodu litewskiego [...]*, wyd. J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- Strykowski M. (1582), *Kroniki polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi*, Królewiec 1582; (2. wyd., Warszawa 1846; reprint: 1980).
- Szpiczakowska M. (2001), *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka Pana Tadeusza Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków.
- Szwejkowska H. (1934), *O pomieszaniu rodzajów w czasie przeszłym u litewskich Polaków*, „*Język Polski*” XIX, Kraków, s. 183–184.
- Szwejkowska H. (1936), *Dodatkowe uwagi o regionalizmach Mickiewicza*, „*Język Polski*” XXI, Kraków, s. 109–111.
- Tekielski K. (1983), *Osobliwe formy bezokolicznika w polszczyźnie wileńskiej*, „*Prace Językoznawcze*” IV, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków, s. 187–190.
- Truszkowski W. (1996), *Wiadomości o Polsce w dziennikach podróży rumuńskiego mnicha z roku 1850*, [w:] *Collectanea Slavica*, red. F. Sławski, Kraków, s. 79–96.
- Trypućko J. (1955–1957), *Język Władysława Syrokomli. Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, I–II, Uppsala.
- Turska H. (1930), *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*, Wilno.

- Turska H. (1939/1982), *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” I, Warszawa, s. 19–121.
- Tymborowska G. (1999a), *Uwagi o gwarze Czerwone Chatki w Żytomierskim*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” IX, Warszawa, s. 111–129.
- Tymborowska G. (1999b), *Gawędy pana Franciszka z Żytomierza*, „Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich” II, Warszawa, s. 245–257.
- Ułaszyn H. (1947), *Pochodzenie etniczne nazwy Ukrainiec*, Łódź.
- Ułaszyn H. (1985), *Polska gwara szkolna w Humaniu*, „Język Polski” LXV, Kraków, s. 241–257.
- Urbańczyk S. (1963), *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] *Studia linguistica in honorem T. Lehr-Splawińskiego*, red. T. Milewski, J. Safarewicz, F. Ślawski, Warszawa, s. 437–444.
- Urbańczyk S. (1983), *Polski kresowy dialekt literacki*, „Z Polskich Studiów Sławistycznych. Językoznawstwo” VI, Warszawa, s. 435–443.
- Vasilevskaja M. (1985), *Belorussija v pečati XVI, XVII, XVIII stoletija. Bibliografičeskij ukazatel na inostrannyx jazykach*, I–III, Minsk.
- Verenič V. (1990), *Polskoje-belorusskoje jazykovoje vzaimoidejstvije (na materiale mazurskiego ostrovnogo govora v Poles’je)*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” V, Warszawa, s. 7–141.
- Wajda L. (1976), *Pogranicze gwarowe góralsko-lachowskie*, „Prace Językoznawcze” III. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków, s. 273–290.
- Waszkis H. (1973), *Język utworów Juliana Ursyna Niemcewicza*, „Rozprawy Komisji Językowej”, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, IX, s. 171–217.
- Węgier J. (1969), *Język Franciszka Bohomolca*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” IV, s. 233–288.
- Węgorowska K. (2004), *Językowe świadectwa kultury i obyczajowości Kresów północno-wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców*, Zielona Góra.
- Wiśniewska H. (1975), *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław.
- Witkowski W. (1996 / 1997), *Polonizmy w języku staroukraińskim*, „Annales UMCS”, FF, XIV / XV, s. 133–146.
- Wróblewski P. (1981), *Regionalizmy w języku inteligencji białostockiej*, [w:] *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, pod red. H. Kurkowskiej, Warszawa, s. 309–320.
- Zajas K. (2008), *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków.
- Zakhutska O. (2015), *Polszczyzna drobnoszlacheckiej wsi Siaberka na Wołyniu. Słownictwo*, Warszawa.
- Zaleski J. (1969–1975), *Język Aleksandra Fredry*, I–II, Kraków.
- Zaręba A. (1969–1998), *Atlas językowy Śląska*, I–IX, Kraków–Warszawa.
- Zaręba A. (1983), *Pisma polonistyczne i sławistyczne*, Kraków.
- Zaręba A. (1988), *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice.
- Zdancewicz T. (1963), *Gwary powiatu sejneńskiego na tle procesów osadniczych*, [w:] *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, t. 1, pod red. J. Antoniewicza, Białystok, s. 231–266.
- Zdancewicz T. (1966), *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań.
- Zdancewicz T. (1980), *Mazurzące gwary suwalskie. I. Gwarowe cechy polskie (fonetyka, słowotwórstwo)*, Warszawa – Poznań.
- Zdaniukiewicz A.A. (1972), *Gwara Łopatowszczyzny*, Wrocław.

- Zdaniukiewicz A.A. (1982), *Charakterystyka konsonantyzmu gwar wileńskich*, „Język Polski” LXII, Kraków, s. 270–282.
- Zdaniukiewicz A.A. (1983a), *Samogłoski nosowe w gwarach wileńskich*, „Poradnik Językowy” 1, s. 17–24.
- Zdaniukiewicz A.A. (1983b), *System wokaliczny gwar wileńskich a język białoruski*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych. Językoznawstwo” VI, Warszawa, s. 475–483.
- [Zdaniukiewicz A.A.] (1999), *Archiwum fonograficzne Alojzego Adama Zdaniukiewicza*, „Acta Baltico-Slavica” XXIV, Warszawa, s. 337–359 (oprac. L. Bednarczuk).
- Zielińska A. (2002), *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Ziżyński J. (1927), *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna*, „Prace Filologiczne” XII, Warszawa, s. 375–394.
- Ziżyński J. (1932), *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*, Kraków.
- Zinkevičius Z. (1992), *A Polish-Yatvingian vocabulary*, „Linguistic and Oriental Studies from Poznań” I, s. 99–133.

Wykaz skrótów

Skróty nazw języków

bałt. – bałtycki
 brus. – białoruski
 bułg. – bułgarski
 czes. – czeski
 dalm. – dalmatyński
 lit. – litewski
 łac. – łaciński
 łot. – łotewski
 niem. – niemiecki
 pol. – polski
 ps. – praszłowiański
 ros. – rosyjski
 rum. – rumuński
 rus. – ruski
 scs. – staro-cerkiewno-słowiański
 słow. – słowiański
 słowac. – słowacki
 ukr. – ukraiński
 węg. – węgierski

Inne skróty

acc. – accusativus
 dat. – dativus
 dial. – dialekt(alny)
 f(em). – femininum
 fut. – futurum
 gen. – genetivus
 gw. – gwarowy
 instr. – instrumentalis
 loc. – locativus
 m(asc). – masculinum
 n(eutr). – neutrum
 nom. – nominativus
 os. – osoba
 pl. – pluralis
 praes. – praesens
 rec. – recenzja
 sg. – singularis
 st. – stary